

KARO BELAISVIŲ ŽUDYMAS (3.2)

Christoph Dieckmann

Turinys:

I. Įvadas

II. Tyrinėjimo objektas ir šaltiniai

III. Karo belaisvių administracija

IV. Rasistinė saugumo, aprūpinimo maistu ir darbo jėgos politika: vokiečių sprendimo sunaikinti sovietinius karo belaisvius priėmimo procesas

V. Karo belaisvių lageriai Lietuvoje

V.1. Karo belaisvių lageris Kaune

V.2. Karo belaisvių lageris Alytuje

V.3. Karo belaisvių lageris Šiauliuose

V.4. Karo belaisvių lageriai Vilniuje, Naujojoje Vilnioje, Virbalyje ir Kalvarijoje

V.5. Karo belaisvių lageriai Vokietijos-Lietuvos pasienyje ir Memelio srityje

VI. Kai kurių tautybių žmonių paleidimas ir lietuviai karo belaisviai

VII. Karo belaisvių priverstiniai darbai

VIII. Lietuvos gyventojų elgesys karo belaisvių atžvilgiu

IX. Sovietinių karo belaisvių minimaliausio aukų skaičiaus įvertinimas

X. Išvados ir atviri klausimai

Kvotos ir teisminiai procesai

Literatūros sąrašas

Sutrumpinimų sąrašas

I. Įvadas

Sovietiniai karo belaisviai kartu su Lietuvos žydais buvo didžiausia aukų grupė vokiečių okupacijos metu. Bendro aukų skaičiaus tarp karo belaisvių dėl įvairių priežasčių jau nebegalima tiksliai nustatyti, tačiau labai atsargiai vertinant, tai mažiausiai 170 tūkstančių žmonių, jeigu įskaitysime ir Memelio kraštą.¹ Ką mes šiandien žinome apie sovietinių belaisvių istoriją vokiečių okupuotoje Lietuvoje nuo 1941 iki 1944? Kas vokiečių pusėje buvo atsakingas už jų likimą? Ar Lietuvos instancijos buvo įtrauktos į politiką karo belaisvių atžvilgiu? Kokiomis sąlygomis gyveno belaisviai lageriuose? Kodėl tiek daug jų mirė? Kaip elgėsi Lietuvos civiliai gyventojai? Apie šiuos klausimus ir kalbama šiame skyriuje². Po tyrinėjimo būklės ir šaltinių būklės apžvalgos paaiškinamos vokiečių organizacijų administracinės struktūros ir atsakomybė už politiką karo belaisvių atžvilgiu. Po to trumpai aprašomas bendras procesas, sukėlęs milijonų sovietinių belaisvių sunaikinimą Vokietijos kontroliuojamose srityse. Po to pateikiama pavienių didžiųjų lagerių Lietuvoje istorija, kiek tai leidžia lig šiol rasta šaltinių medžiaga. Tolesniuose temiška suskirstytuose skyriuose kalbama apie tam tikrų karo belaisvių grupių paleidimą, apie lietuvių karo belaisvių vokiečių lageriuose klausimą, taip pat apie priverstinių darbus, kuriuos dirbo karo belaisviai Lietuvoje. Galiausiai iškeliamas Lietuvos gyventojų ir sovietinių karo belaisvių santykių klausimas. Įvertinus aukų skaičių, pateikiamos išvados ir pasiūlymai tolesniam tyrinėjimui.

II. Tyrinėjimų padėtis ir šaltiniai

Sovietinių karo belaisvių istorija vokiečių valdymo metais 1941-1945 ilgas dešimtmečius buvo istorinio tyrinėjimo podukra. Vakarų Europoje sovietinių karo belaisvių likimas iki aštuntojo dešimtmečio pabaigos visiškai nenagrinėtas, nors nusikaltimai prieš juos buvo Niurnbergo proceso ir toliau sekusių procesų dalimi³. Vokietijos Federacinėje Respublikoje vokiečių belaisvių likimas buvo dėmesio centre. Tai pasikeitė tik paskelbus Christiano Streito išsamų darbą, kuris sukėlė tolesnius tyrinėjimus⁴. Valdant sovietams, Rytų Europoje ši tema buvo tabu, laisvas ir nevaržomas priėjimas sunkiai įmanomas⁵. Raudonosios Armijos vyriausioji kariuomenės vadovybė nuo 1941 m. rugpjūčio karo belaisvius diskriminavo bendrai kaip „nepatikimus, menkus, kvailus elementus“, o jų „šeimas, kaip priesaiką sulaužiusiųjų ir išdavikiškų dezertyrų šeimas“ reikia suimti⁶. Lygiai taip pat kaip ir sovietinių belaisvių istoriją vokiečių lageriuose - su kančios ir mirties, dalinio bendradarbiavimo su vokiečiais ir priverstinių darbų aspektais - labai menkai galima buvo nagrinėti ir pasakoti po karo pabaigos į Sovietų Sąjungą repatrijuotų belaisvių istoriją. Šaltasis karas Vakarų ir Rytų istorijoje taip pat trukdė atvirai pažvelgti į šią temą. Prie istorinių politinių sunkumų tiksliau panagrinėti šią temą prisidėjo ir tai, kad apie sovietinių karo belaisvių istoriją vokiečių okupuotoje Sovietų Sąjungoje regioniniame lygmenyje buvo labai maža šaltinių. Tai galima pasakyti ir apie 1941-1944 metus Lietuvoje⁷. Taip pat ir centrinėse įstaigose, kurios domėjosi sovietinių karo belaisvių klausimu yra tik bylų likučiai⁸. Nuo karo pradžios iki 1942 metų sausio, tuo laikotarpiu, kai mirė daugiausia karo belaisvių, į

rytus nuo senosios Reicho sienos, norint nuslėpti belaisvių likimą, jokiaje centrinėje įstaigoje nuo pat pradžių nebuvo daroma tiksli registracija⁹. Norėta sutrukdyti įsikišti tarptautinės teisės garantuojamoms įtakos jėgoms ir pagalbos organizacijoms. Todėl negalima nustatyti bendro aukų skaičiaus Lietuvoje, remiantis vokiečių bylomis. Tik nuo 1942 metų vasario bent jau pateikiami duomenys apie belaisvių skaičių kai kuriuose pavieniuose lageriuose, tačiau nėra skaičių apie atvykimą ir išvykimą, ir todėl šie pranešimai menkai ką tepasako¹⁰. Taip pat ir Lietuvos archyvuose lig šiol rasti tik dokumentų fragmentai, liudijantys apie karo belaisvių Lietuvoje istoriją. Yra aptikti ir abu Lietuvoje didžiausi šaltiniai iš pokario laikotarpio. Iš sovietinės pusės - tai parodymai ir dokumentai, surinkti iš „Valstybinės ypatingosios komisijos fašistinių vokiečių įsibrovėlių ir jų pakalikų padarytiems nusikaltimams nustatyti ir tirti“ 1944-1945 m. Iš vokiečių pusės kalba eina apie vokiečių paieškos įstaigų, pirmiausia Liudvigsburge, sukauptą medžiagą¹¹. Žinoma, daugelio parodymų ir papildomų pranešimų negalima patikrinti - tiek duomenų, liečiančių pavienį įvykį, tiek ir bendrų duomenų, pvz., apie aukų skaičių. Pastarieji, ypač iš sovietų pusės, iš dalies buvo per daug padidinti, ir nepakankamai gerai pagrįsti. Dėl pagrįstų abejonų ir skurdžios šaltinių medžiagos, deja, neįmanomas tikslus skaičių patikrinimas¹². Tačiau medžiagos pakanka apibūdinti pagrindines sovietinių karo belaisvių Lietuvoje istorijos kryptis, nors ir lieka pakankamai didelės „baltos dėmės“. Skirtingai nei žydų aukų atveju, visiškai nėra likę sovietinių karo belaisvių atsiminimų ir dienoraščių. Iš Lietuvos pusės yra išlikę trumpi apibendrinantys aprašymai, kurie buvo parengti Lietuvos archyvų ir ypatingosios sovietų komisijos medžiagos pagrindu.¹³

III. Karo belaisvių lagerių administracija

Už karo belaisvių buvo atsakingas Vermachtas. Institucinė atsakomybė buvo padalinta tarp Vermachto vyriausiosios vadovybės (OKW) ir Vyriausios kariuomenės vadovybės (OKH). Karo belaisvių skyrius, o nuo 1942 01 01 Karo belaisvių reikalų vadovas, Bendrojoje Vermachto tarnyboje prie VVV, buvo atsakingas už vokiečių Reicho sritį, generalguberniją ir civilinės administracijos sritis, atitinkamai Vermachto Ostlando kariuomenės vadas (WBO) už Ukrainą ir Norvegiją. Jai buvo pavaldūs karo belaisvių vadai septyniolikoje karinių apygardų ir vadai prie Vermachto kariuomenės vadų Reicho komisariatuose. Vadams buvo pavaldūs belaisvių apskričių komendantai, kurie buvo atsakingi už pagrindinius lagerius belaisviams eiliniams kareiviams - Stalags (*toliau tekste - Stalags- vert. past.*) ir karininkų lagerius belaisviams karininkams - Oflags (*toliau tekste - Oflags- vert. past.*), taip pat apsaugos daliniai. Karinės administracijos pavaldume esančiose srityse OKH generalinis postovio vadas (Gen.Qu.) buvo atsakingas už Oflags, Stalags ir Dulags (*Dulags - paskirstymo lageriai, vert. past.*) lagerius ir armijos-belaisvių-paskirstymo punktus. Sąvokos Stalag, Oflag ir Dulag susijusios su lagerio administracijos personalu. Memelio srityje ir Lietuvoje Oflags lagerių personalas dirbo dažniausiai eilinių kareivių pagrindiniuose lageriuose, o ne lageriuose karininkams¹⁴. Šalia Stalago buvo dažnai ir daugiau lagerių, priklausančių tai pačiai administracijai. Jei už šio lagerio ribų buvo įrengti didesni lageriai, jie vadinosi daliniai, šalutiniai arba šakiniai lageriai.

Kartu su Vermachto (*fašistinės Vokietijos ginkluotosios pajėgos-vert. past.*) instancijomis politiką belaisvių atžvilgiu įtakėjo Reicho ministerija okupuotosioms Rytų sritims (RMO), Reicho maisto ministerija (REM), Reicho darbo ministerija (RAM), Ketverių metų planas (VJP), Nacionalsocialistinės Vokietijos darbo partijos kanceliarija (NSDAP), URM, ir SS instancijos (*SS-Apsaugos būrių instancijos-vert. past.*)¹⁵. Įkūrus civilinę administraciją okupuotoje Lietuvoje 1941 m. liepos mėn., aukščiausia instancija buvo Ostlando Reicho komisariate (RKO) karo belaisvių vadas prie WBO (*Ostlando VVV*) Rygoje¹⁶. Pradžioje buvo du karo belaisvių-apskričių komendantai Ostlando Reicho komisariate (RKO): už Latviją ir Lietuvą buvo atsakingas pulkininkas Kuntze, už Baltarusijos

generalinį komisariatą - papulkininkis Woeltke¹⁷. Kai 1941 spalio viduryje atskirai Lietuvai buvo įsteigta apskrities komendantūra, pavadinimas „Belaisvių apskrities komendantas Q“ buvo pakeistas į pavadinimą „Belaisvių apskrities komendantas L“¹⁸.

Vokiečių planai numatė, kad Vermachtas įdarbina tiek karo belaisvių, kiek jų reikia dalinių poreikiams, o tuos, kurių nereikia, gabena į vakarų užnugarį¹⁹. Šie belaisviai iš armijos-belaisvių-paskirstymo punktų Dulaguose turėjo toliau patekti į Stalagus arba Oflagus civilinės administracijos srityje arba į I-jo Gynybos rajono teritoriją, apėmusią Rytų Prūsijos dalis ir Bialystoką apygardą, taip pat ir lagerius generalgubernijoje. Į vokiečių Reichą turėjo būti nugabenta tik mažesnioji dalis²⁰. Tad Lietuvoje pirmiausia buvo įsteigti armijos belaisvių pristatymo punktai ir visa virtinė Dulagų, pavaldžių Vermachtso apsaugos divizionams (Sich.Div.). Dulagai vis labiau buvo kuriami tolyn į Rytus, ir Lietuvoje buvo įrengti nuolatiniai Stalagai: Stalagas 336 Kaune, Stalagas 344 Vilniuje, Stalagas 343 Alytuje, Stalagas 361 - Šiauliuose²¹. Stalago 336 šakinis lageris buvo Kalvarijoje ir tikriausiai Virbalyje, Stalago 344 šakinis lageris Bezdonyse ir Naujojoje Vilnioje. 1943 metais Stalagas 344 buvo perkeltas, ir lageriai Vilniuje ir apylinkėse tapo Stalago 346 šakiniais skyriais²². Iš trylikos I-jo gynybos rajono Stalagų trys Stalagai buvo išsidėstę tiesiogiai prie Vokietijos-Lietuvos sienos arba Memelio srityje: Stalagų Ic - Šilutėje, Oflagas 53 - Pagėgiuose, Oflagas 60 Širvintose/Naumiestyje²³. Tam tikrais periodais šimtai mažų darbo komandų buvo išsibarsčiusios po visą šalį, pvz., vien tik 1942 pavasarį Šiaulių apskrityje buvo 430 lagerių su 3670 karo belaisvių²⁴.

Lagerio sargybiniais, o taip pat transportuojant belaisvius, dirbo Krašto apsaugos batalionai (LSB), jiems dažnai padėdavo vokiečių policija, NSDAP (*Nacionalsocialistinė Vokietijos darbininkų partija -vert. past.*) skyriai, Reicho darbo tarnyba ir pagalbiniai lietuvių arba ukrainiečių apsaugos daliniai²⁵. Sargybos pagrindinis uždavinys buvo užkirsti kelią pabėgimams. Bėgimo atvejais jie turėjo šaudyti be išpėjimo, kontaktus su civiliais (pvz., darbo vietoje) jie privalėjo apriboti iki minimumo, o transportuojant ir lageriuose - juos iš viso uždrausti. Net belaisvių išėjimas į tualetą negalėjo vykti slapčiomis. Saugumo sumetimais sargybiniai turėjo imtis ir visų kitų priemonių²⁶.

IV. Rasistinė saugumo, aprūpinimo maistu ir darbo jėgos politika:

Vokietijos sprendimo sunaikinti karo belaisvius priėmimo procesas

Politinis sprendimo priėmimo procesas, sukėlęs šimtų tūkstančių sovietinių karo belaisvių sunaikinimą okupuotose sovietinės srityse, nepaisant keblios šaltinių būklės, yra išaiškintas plačiau. Iš pradžių priklausiusieji Vermachtui po karo platino legendą, esą, paprasčiausiai buvo neįmanoma išmaitinti gausybę sovietinių karo belaisvių, kurie į vokiečių rankas pateko jau labai nusilpę. Tad vokiečių karo belaisvių administracija nesanti kalta ir atsakinga, kadangi jie patys tam tikru mastu buvę situacijos aukos ir bejėgiai. Autorių Streito, Miulerio ir Gerlacho studijos įtikinamai rodo, kad buvo kalbama apie aukštesniųjų sprendimo galią turinčių instancijų tikslinį planavimo procesą, kuris, prieštaraujant tarptautinės teisės normoms, sukėlė didžiosios belaisvių dalies sunaikinimą. Kontraversiškas čia lieka tik laiko klausimas (perėjimas prie tikslinio naikinimo 1941 m. vasarą ar gruodį) ir tiksli motyvacijų sudėtis, remiantis, pirmiausia, ideologiniais ir ekonominiais maitinimo faktoriais. Neginčytina yra tai, kad skirtingu metu ir įvairiuose regionuose atsakingos instancijos vietose iš dalies dėjo pastangas palaikyti belaisvių gyvenimo sąlygas pakenčiamomis. Tačiau dėl aukščiau minėtųjų bendrųjų sąlygų ir aplinkybių vietose iki 1942 m. pavasario tai nepavyko. Kita vertus, sunaikinimo politiką skatino ir greitino vietinės iniciatyvos. Vienareikšmiška yra taip pat tai, kad žengti žingsnį nuo blogo belaisvių regioninio aprūpinimo ir nesirūpinimo iki tikslinio, selektyvaus daugumos belaisvių maravimo badu prieš Briansko ir Viazmos mūšio pabaigą, po kurio į vokiečių rankas pateko 662 tūkst. belaisvių, buvo nuspręsta iki 1941 metų spalio vidurio²⁷. Pirmaisiais mėnesiais belaisvių skaičius buvo mažesnis už „pirminius

lūkesčius²⁸. Visos eigos Lietuvoje kulminacija buvo kariuomenės Generalinio postovio vado sprendimas 1941 m. rugsėjo pabaigoje deportuoti kuo daugiau belaisvių iš kariuomenės veiksmų srities į Vermachto vyriausiojo vado sritis pėsčiomis arba traukiniu ir uždrausti tiesiogines deportacijas į generalguberniją ir Rytų Prūsiją. 1941 m. spalio pradžioje buvo jau 200 tūkst. belaisvių WBO (Ostlando Vermachto vyriausiojo vado) lageriuose, po to dar prisidėjo mažiausiai 38 tūkst.²⁹. Tokiu būdu masinių mirčių pagausėjo.

Reikia išskirti du naikinimo politikos metodus. Vyriausiasis karo komendantas Lietuvai, generolas majoras Emil Just, po karo, teisme Rygoje apie sovietinių karo belaisvių naikinimą pasakė: „buvo naudojami psichinio išsekimo ir masinių sušaudymų metodai“³⁰. Viena vertus, kalba eina apie tikslinę selekciją karo belaisvių atžvilgiu. Kita vertus - apie nužudymą dėl blogų įkurdinimo sąlygų, alkio, transporto rūšies, šalčio, ligų ir dėl apsaugos dalinių žiauraus elgesio, dėl kurio žuvo daugiausia karo belaisvių. Abi naikinimo politikos rūšys iš Reicho pusės bus trumpai apibūdintos, kadangi jos buvo labai reikšmingos politikai Lietuvoje. OKW (Vyriausioji Vermachto vadovybė), remdamasi 1941 m. kovo 3 dienos Hitlerio direktyvomis, išleido direktyvas dėl elgesio su politiniais komisarais, vadinamąjį 1941 birželio 6 dienos Komisarų įsakymą, kurio pagrindu buvo sušaudyti visi paimti į nelaisvę Raudonosios Armijos komisarai. Per pirmąsias tris karo savaites OKW belaisvių skyrius ir Reicho saugumo centrinė tarnyba susitarė, kad sovietinių belaisvių tarpe būtų atrinkti ir nužudyti: „profesionalūs revoliucionieriai, Komunistų internacionalo funkcionieriai, TSKP partijos ir jų šalutinių organizacijų Centro Komitete funkcionieriai, srities ir apygardos komitetų funkcionieriai, visi liaudies komisarai ir jų pavaduotojai, visi buvę politikomis Raudonojoje Armijoje, valstybinių įstaigų centrinių ir viduriniųjų institucijų vadovaujantys asmenys, ekonominio gyvenimo vadovaujantys asmenys, sovietiniai rusų inteligentai, visi žydai, visi kurstytojai arba fanatiški komunistai“³¹.

Iš viso, remiantis šiuo susitarimu, buvo nužudyta 140 tūkst. belaisvių. Tokia selekcija ir žudynės vyko ir visuose lageriuose Lietuvoje. Vermachto lagerių administracija ir vietinė saugumo policija glaudžiai bendradarbiavo³². Todėl pagal OKW (Vyriausioji Vermachto vadovybė) įsakymą, prieštaraujantį tarptautinei teisei, karo belaisviai, kurie mėgino bėgti, dažnai būdavo perduodami saugumo policijai, o tai reiškė jų mirtį³³. 1941 m. gruodžio pabaigoje OKW nurodymu belaisviai patys turėjo tapti budeliais ir pasmerkti myriop kitus belaisvius³⁴. Vokietijos rasistinė politika, paremta sovietinių maisto resursų panaudojimu vokiečių Vermachto tikslams ir vokiečių gyventojų maisto davinių stabilizavimu, tampa išėties tašku analizuojant sovietinių karo belaisvių naikinimą dėl ypač prasto jų aprūpinimo maistu. Sovietų karo belaisviai buvo pirmosios šios grobuoniškos politikos aukos. Menki maisto daviniai, tesudarę 2200 kalorijų dirbantiems belaisviams, buvo žemiau išgyvenimo minimumo buvo nustatyti tik 1941 m. rugpjūčio mėn. ir buvo laikomi dideliais³⁵. Lietuvoje de facto jie buvo dar žemesni. Visuose nurodymuose dėl belaisvių maitinimo buvo sąlyga, kad maistas turėjo būti ne atgabenamas ar gaunamas iš Vermachto fondų, o parūpinamas vietoje. Kadangi dėl rasistinių ir antibolševikinių motyvų karo belaisviai vokiečių maitinimo hierarchijoje buvo visiškai apačioje, tai dažniausiai jiems nieko ir nelikdavo. Nors karo belaisviams iki 1941 m. rugpjūčio 8 d. nurodymo, pasak OKW (Vyriausioji kariuomenės vadovybė), aprūpinimo maistu kiekis priklausė iš pakaitinės kariuomenės narių saviaprūpinimo, tačiau ir tai buvo apribota aiškiai pasakius: „Išduodama pagal esamus kiekius“³⁶ Vilniaus zonoje liepos pabaigoje belaisviai, turėdavę nužygiuoti 30-40 km, gaudavo 20-30 g sorų, 100-200 g duonos ir nieko daugiau. Buvo laikomasi nuomonės, kad „didžioji dalis žmonių nepasieks tikslo dėl išsekimo“³⁷. 4-os tankų grupės zonos lageriuose belaisviai turėjo gauti po 321 g duonos. Po trijų dienų buvo pasakyta, kad maistui pirmiausia reikia sunaudoti „paprasčiausias formas“ t.y. soras, kruopų košę ir duonos pakaitalą, tam kad būtų sutaupyti kariuomenės fondai. Buvo draudžiama apsunkinti maisto atgabenimą³⁸. 1941 m. spalio vidury Lietuvoje jau buvo įprasta gaminti „maistą“ belaisviams iš atliekų: iš gyslų,

kiaulių odų ir kraujo.³⁹ RKO (Reicho komisaras arba komisariatas Ostlande) apskaitos skyrius pranešė WBO (Vermachto vadas Ostlande) ir Kauno ir Rygos civilinėms administracijoms, kad mėsos yra tik Vermachtui ir neatidėliotiniams civilių gyventojų poreikiams. Miltelių daržovių kotletams gaminti, kruopų ir makaroninių gaminių, cukraus, marmelado, šviežių daržovių, kopūstų arba arbatos - belaisviams nieko negalima buvo tiekti, o apie duonos grūdų kiekio padidinimą negalėjo būti nė kalbos, bulvių galima buvo duoti daugiau. Belaisviams likdavo žemos kokybės riebalai, skerdienos ir žuvies atliekos, šiek tiek daugiau sojos ir liesos varškės⁴⁰. Belaisvius papildomai labai išsekino ekstremaliai žiaurios transportavimo ir žygiavimo sąlygos. 1941 m. rudenį ir žiemą daugelis iš jų mirė jau juos gabenant iš frontų į lagerius per šalčius atviruose kroviniuose sunkvežimiuose, verčiant juos žygiuoti pėsčiomis, o taip pat dėl nepakankamo aprūpinimo maistu⁴¹. Jeigu belaisvių išgabenimas geležinkelio transportu buvo negalimas, Šiaurės kariuomenės vadas armijos užnugaryje vertė juos žygiuoti pėsčiomis nesibaigiančius žygius be pakankamo kiekio maisto produktų⁴². 403-os apsaugos divizijos srityje 1941 m. rugsėjo pradžioje „didelis skaičius“ - 30 tūkst. belaisvių žygio metu palūžo „dėl nepakankamo maitinimo [...] nuo išsekimo.“⁴³.

Rūpintis sužeistais ir ligotais belaisviais aiškiai uždraudė Armijos generalinis postovio vadas. 1941 m. liepos pabaigoje nei vaistų, nei slaugos iš vokiečių lėšų jiems negalėjo būti tiekiama. Turėjo būti įrengti izoliuoti „lazaretai“ ir juose galėjo būti skiriami tik pagrobti sovietiniai vaistai⁴⁴. Vėliausiai 1941 m. lapkričio ypač nusilpę belaisviai mėnesį kai kuriuose lageriuose buvo žudomi nuodais arba injekcijomis⁴⁵. Kai 1942 m. rudenį OKW (Vyriausioji Vermachto vadovybė) ir SS (apsaugos būriai) susitarė belaisvių iš viso neišleisti (tik su kai kuriomis išimtimis), nes juos iš OKW savo dispozicijon perėmė SS (apsaugos būriai), „darbui netinkami“ belaisviai buvo nužudomi⁴⁶.

Dėl aukščiausios valdžios priimtų sprendimų 1941 m. spalį oficialūs maisto daviniai drastiškai sumažėjo (kalorijos buvo sumažintos ketvirtadaliu, beveik per pusę sumažinti baltymai) ir tai pagreitino vokiečių pusės sumanytą mirčių padidėjimą lageriuose⁴⁷. Generalinis postovio vadas kategoriškai reikalavo: „Dalinių vadai privalo suprasti, kad kiekvienas maisto produktas, duotas belaisviui neteisingai arba per daug, yra atimtas iš artimųjų tėvynėje ar vokiečių kareivių“⁴⁸. OKH (Vyr. kariuomenės vadovybė) dėl masinio žudymo badu buvo visiškai vieninga su REM (Reicho maisto ministerija), kuri taip pat deklaravo, kad karo belaisvių, taip pat rusų civilių gyventojų, pakankamai maitinti „neįmanoma“. Aprūpinti Vermachtą ir Reicho gyventojus maistu yra svarbiau⁴⁹. Vokiečių pozicija pasireiškė tokiuose pasisakymuose kaip šis: „Kuo daugiau šių belaisvių mirs, tuo geriau mums“⁵⁰.

Kartu su sprendimu didžiąją dalį belaisvių pasmerkti bado mirčiai, 1941 m. spalio pabaigoje buvo priimtas sprendimas sovietų belaisvius masiškai panaudoti darbams vokiečių Reicho srityse. Gerlachas rašė, kad vokiečių pusė čia nematė prieštaravimo: skatinti masines mirtis, nepakankamai aprūpinant belaisvius maistu, ir tuo pačiu plėsti priverstinius darbus, pirmiausia Reicho srityse⁵¹). Anot vokiečių ketinimų, selekcija ir badas iš vienos pusės, ir priverstiniai darbai iš kitos pusės, neturėjo vienas kitam kliudyti. Iki 1941 m. pabaigos vokiečių rankose buvo iš viso 3,35 mln. sovietų karo belaisvių. Darbo jėgos trumpalaikis poreikis Vokietijos karo ekonomikai nuo 1941 m. spalio buvo nuo 500 tūkst. iki 800 tūkst. žmonių, o ilgalaikis - 1,5 - 2,5 mln. Tad reikėjo tik dalies belaisvių ir galima buvo spekuliuoti selekcijos galimybe: kad viena vertus, įmanomas „darbui tinkamų“ belaisvių geresnis maitinimas ir, kita vertus, bado politika kitų atžvilgiu, ir tokiu būdu galima išvengti tolimesnio prieštaravimo tarp naikinimo ir darbo. Be to, 1941 m. lapkričio pradžioje buvo laikomasi nuomonės beveik neribotai mastu verbuoti arba deportuoti sovietinius civilius gyventojus kaip darbo jėgą į Reichą. Tokiu būdu atsirado alternatyva karo belaisvių darbui, ir iš tiesų, 1942 metais Vokietijoje buvo įdarbinta triskart daugiau civilių (1,4 mln.), nei karo belaisvių (456 tūkst.). Jei žvelgsime į vokiečių politiką Reiche ir okupuotose sovietinėse

sirtyse bendrai, organizuotas ir suplanuotas masinis myris ir priverstinių darbų išplėtimas tuo pat metu, regis, buvo suderinami. Abu eigos procesus reikia analizuoti kaip tarpusavyje susijusius: vieni turėjo badauti, kiti geriau maitintis ir dirbti. Armijos generalinio postovio vadas Wagneris apibūdino tai taip: „Nedirbantys karo belaisviai belaisvių lageriuose turi badauti. Dirbantys belaisviai pavieniais atvejais gali būti maitinami iš armijos fondų. Bendros maitinimo situacijos atžvilgiu to, įsakyti, deja, negalima”⁵². Atskirti dirbančius ir nedirbančius praktikoje dažniausiai sekėsi sunkiai. Dėl maisto politikos ir teroro sistemos tokia gigantiška selekcija karo belaisvių lageriuose buvo neįmanoma. Vokiečių ketinimai sunaikinti tariamus maisto produktų konkurentus de facto buvo aukštesnis prioritetas, nei darbo jėgos išnaudojimas. Tad prieštaravimas liko neišspręstas. Net ir OKW leidus, papildomai duoti maisto daiktų belaisviams jų darbingumui palaikyti, okupuotoje Sovietų Sąjungoje šių nurodymų nebuvo laikomasi⁵³. Okupuotos Sovietų Sąjungos lageriuose nebuvo įgyvendintas ir nurodymas, kad negalima leisti badauti tam tikrų profesijų belaisviams⁵⁴. Tik kai iki 1942 m. pavasario mirė apie 2 mln. belaisvių ir darbo jėgos trūkumas tapo aiškesnis, oficialus maisto daiktų pagerėjimas pagerino sąlygas ir suteikė galimybių išgyventi didesniam karo belaisvių skaičiui⁵⁵.

Nuo 1941 m. spalio kai kuriuose karo belaisvių lageriuose masinės mirtys pasiekė neribotą mastą: nuo 1941 m. spalio iki 1941 m. gruodžio kas mėnesį vidutiniškai mirdavo 300-500 tūkstančių belaisvių, 1942 m. sausį - 155 tūkst. belaisvių, 1942 m. vasarį - 80 tūkst., 1942 m. kovą - 85 tūkst.⁵⁶. Iš viso iki 1941 m. pabaigos, valdant vokiečiams, žuvo apie 2 mln. belaisvių, iki karo pabaigos - per 3,3 mln.

Nėra tikslių duomenų iš lagerių Lietuvoje 1941-42 rudens-žiemos laikotarpiu, tačiau reikalų eiga RKO (Reicho komisariats Ostlande) leidžia apibūdinti padėti. RKO (Reicho komisariats Ostlandui) įdarbinimo skyrius savo telegramoje į RAM (Reicho ministeriją) 1941 m. gruodžio 5 d. pranešė apie sunkumus gabenant sovietų belaisvius iš „Ostlando“ į darbus Reicho srityje. Tam trukdė daugelyje lagerių dėmėtoji šiltinė ir transporto problemos, vargino „nepaprasta skuba [...]. Nuo išsekimo Ostlando karo belaisvių vado srityje kasdien miršta apie 2000 belaisvių.” 1942 m. vasario mėn. duomenys rodo, kad miršančiųjų skaičius per dieną buvo dar didesnis: iš 231 tūkst. belaisvių, kurie 1941 m. lapkričio mėn. buvo uždaryti į Reicho komisariats Ostlande lagerius, 1942 m. sausio mėn. gyvi buvo tik 162 990. 68 010 belaisvių mirė, vidutiniškai 2 194 belaisviai per dieną⁵⁷. 1942 m. vasario mėn. buvo dar 152 951 belaisvis, 10 039 belaisviais mažiau negu 1942 m. sausį. Tačiau, kadangi ši mėnesį iš armijos operacijų sričių į RKO ir RKU buvo atvežti 26 426 belaisviai ir šiuo laikotarpiu nebuvo jokio transporto į Reichą ar generalguberniją, mirčių skaičius Ostlando Reicho komisariats veikiausiai buvo didesnis negu minėtasis - 10 039 aukų skaičius⁵⁸.

Plačiai nenagrinėti yra paskutiniai vokiečių okupacijos mėnesiai, kai karo belaisviai buvo evakuojami per Lietuvą. Pvz., yra nuorodų, kad evakuojant, nusilpusių belaisvių žudyme kartu su baltarusių ir ukrainiečių sargybiniais dalyvavo ir lietuviai. 1944 m. birželį iš Minsko į Marijampolę buvo varoma 3 tūkst. karo belaisvių. Atvyko jų tik 1300, likusieji 1700 turėjo būti kelionės metu sušaudyti, kadangi jie buvo per daug išsekę⁵⁹.

V. Karo belaisvių lageriai Lietuvoje

Kokia padėtis buvo Lietuvoje? Kadangi beveik nėra jokių šaltinių apie regionines vokiečių instancijas, kurios buvo atsakingos už belaisvių lagerius, toliau pateikiamos tyrinėjimo išvados apie pavienius didžiuosius lagerius. Pateikiama bylų fragmentų analizė, pasitelkiami pasisakymai iš pokario laikotarpio, dienoraščių ir memuarų ištraukos, pastebėjimai apie karo belaisvius ir jų padėtį.

V.1. Karo belaisvių lageris Kaune

Pirmasis lageris karo belaisviams Kaune - Dulagas 100 - buvo įrengtas VI forte. Jis buvo numatytas 6000 belaisvių, tačiau 1941 m. birželio 3 d. čia buvo uždaryta jau 8050 karo belaisvių, iš kurių 5000 buvo nugabenti į lagerį prie Ebenrodės I gynybos rajone. Belaisviai tuoj pat buvo panaudoti priverstiniais darbams⁶⁰. Belaisvių skaičius greit padidėjo, kadangi antrąją liepos savaitę vokiečiai baigė mūšį apsupime prie Bialystoko-Minsko ir po to į vokiečių rankas pateko 320 tūkst. belaisvių, iš kurių dalis pateko Lietuvon. 1941 m. rugpjūčio 5 d. Bocholte/Vestfalijoje esantis Stalagas 336, buvo perkeltas į Kauną ir Dulago 100 lageris pateko į jo pavaldumą⁶¹. Stalago 336 komendantai vienas po kito buvo papulkininkis Karl August Werdelmann, majoras Otto Grennebach ir pulkininkas Karl Sieber. Sargyboje dirbo įvairiu laiku keturios LSB 530 (*Krašto apsaugos batalionų*) kuopos, kurios dažnai buvo kilnojamos iš vieno lagerio į kitą ir 1943 metų rudenį dalinai bendradarbiavo su ukrainiečių apsauga⁶².

Vėliausiai nuo 1941 m. liepos 7 d. lietuvių daliniai dalyvavo VI forto ir karinės ligoninės apsaugoje, nuo 1941 m. rugpjūčio 8 d. buvo uosto lagerio apsaugoje ir saugojo sovietinių karo belaisvių darbo komandas, o nuo rugpjūčio vidurio buvo ir pavienių durpių lagerių apsaugoje už Kauno ribų⁶³.

VI fortas (lageris „A“) buvo greit visiškai perpildytas ir mieste skubiai buvo įrengti šeši kiti lageriai. Didžiausias lageris nuo 1941 m. liepos mėn. buvo prie Aleksoto aerodromo. Buvo dar vadinamasis „stadiono“ lageris, uosto lageris prie Nemuno (lageris „D“) ir „I“ ir „II“ lageriai Šančiuose (lageris „G“). Nuo 1943 m. VII forte (lageris „F“) buvo visų pirma ukrainiečiai, kadangi kaip „pasirengusieji padėti“ jie buvo įkalinti kaip tariamai įvykdę baudžiamus arba drausminius nusikaltimus.

VI fortas buvo pervadintas „lazaretu“, o tai praktiškai prilygo mirties lageriui, kadangi trūko visko - patalpų, maisto ir medikamentų. Dalis belaisvių buvo suvaryti į forto kazematus be šildymo ir šviesos, dauguma turėjo gyventi po atviru dangumi duobėse. Kasdien jie gaudavo tik 100-200 g duonos arba duonos pakaitalo, iškepto iš su pjuvenomis sumaišytų blogų miltų, ir dar šiek tiek sriubos su bulvių lupenomis arba supuvusiais runkeliais⁶⁴. Gydytoja Kutorgienė savo dienoraštyje įrašė, kad karo belaisviai jau nuo pat pradžių buvo akivaizdžiai išsekę: „Rusai - plikai nukirpti, jų veidai žemės spalvos, su skorbuto žymėmis, kai kurių jau sutinusios kojos ir išpūsti kūnai. Tik vieną kart per dieną jie gauna labai prasto maisto“⁶⁵. Vokiečių apsaugos eiliniai dažnai drausdavo bet kokią pagalbos ženklą, kaip patyrė daktarė Kutorgienė: „Šiandien mačiau nuplyšusius, išsekusius ir šlubčiojančius belaisvius. Jie vežė vežimą plytų, juos prižiūrėjo didžiaveidžiai grubūs policininkai. Vienas valstietis norėjo duoti belaisviui papirosą, tačiau policininkai neprileido. Į mano žodžius, kad negerai būti tokiems piktiems, vokiečiai užrėkė ir pagrasino mane suimti“⁶⁶.

Remiantis vokiečių duomenimis apie mirties atvejus Kaune aišku, kad nuo 1941 m. rugsėjo iki 1942 m. liepos mirė 22 tūkst. belaisvių, daugiausia iš jų nuo bado ir išsekimo, likusieji nuo ligų, tokių kaip dėmėtoji šiltinė ir šiltinė. Anot vokiečių vertinimo, tame tarpe buvo 7 804 belaisviai „tinkami“ darbui⁶⁷. Iš išlikusio kapinių plano Nr.5 matyti, kad nuo 1941 m. spalio iki 1942 m. lapkričio buvo palaidoti 7533 lavonai⁶⁸.

Devyniolikoje kapaviečių netoli Aleksoto tilto po karo buvo suskaičiuoti 9155 lavonai⁶⁹. Ten taip pat buvo baisios sąlygos. Visiškas išsekimas dirbant labai sunkų fizinį darbą jau 1941 m. vėlyvą vasarą sukėlė masines mirtis⁷⁰. Nuo 1941 m. rugsėjo ten turėjo dirbti žydai iš Kauno geto, jie matė išsekusius ir išbadėjusius belaisvius, kurių padėtis iš dalies buvo sunkesnė, nei dar gyvųjų žydų⁷¹. Šis pavyzdys, rodantis, kad išgyvenusieji žydai dažnai dirbdavo vietoj belaisvių, buvo dažnas Lietuvoje. Pavyzdžiui, darbo lageryje Žiežmariuose 1942 m. gegužės mėn. sinagogoje ir kino teatre gyveno 60 žydų iš Vilniaus srities ir dirbo priverstinius darbus. Prieš tai čia buvo sovietiniai karo belaisviai⁷².

Karo belaisvių Kaune skaičius nuo 1941 m. rugsėjo iki 1942 m. gruodžio:⁷³

	Iš viso	Darbo jėga	Ligoniai
1.9.-30.9.1941	17.295		
1.10.-31.10.1941			25.656
1.11.-30.11.1941			24.789
1.12.-31.12.1941			26.583
1.1.-31.1.1942			25.583
1.2.1942	34.016 (26.560)		20.442
1.3.-31.3.1942			22.300
1.4.1942	23.078 (17.807)		21.700
1.5.1942	21.074 (14.563)		19.350
1.6.1942	19.769 (13.364)		18.415
1.7.-31.7.1942			17.267
1.8.1942	20.518 (15.387)		
1.9.1942	14.321 (9.363)		
1.10.1942	15.248 (13.034)		
1.11.1942	18.723 (13.212)		
1.12.1942	19.890 (11.309)		

Tik apie laikotarpį nuo 1942 m. yra lygiagrečiai išlikusių duomenų. Iš lentelės aišku, kad, pavyzdžiui, 1942 m. vasario mėn. Kaune buvo 34 016 karo belaisviai, iš kurių 26 560 buvo priversti dirbti. Buvo pateiktas ir ligonių skaičius: iš 34 016 suimtųjų - 20442 asmenys buvo ligoniai. Nors 14 tūkst. buvo laikomi sveikais, dirbti privalėjo 26 560. 1942 m. vasario mėn. mirė 2791 belaisvis - vidutiniškai 96 per dieną arba 8,2 proc. iš visų tuo laiku suimtųjų.

Žuvusieji karo belaisviai mirė ne tik nuo bado, ligos ar šalčio, bet ir nuo tiesioginės selekcijos arba sušaudymo. Visi, kuriuos NS režimas laikė potencialiais priešais, ypač komisarai, „politkaliniai“ ir žydai buvo nužudyti arba IX forte arba kitose miesto vietose⁷⁴. Lagerio administracijos darbuotojai ir gynybos skyrius Ic juos atrinkdavo ir „izoliuodavo“ stotyje arba VI forte⁷⁵. Kas dalyvavo sušaudymuose, tiksliai nustatyti neįmanoma. Saugumo policijos vado kariškiai Lietuvoje po karo paliudijo, kad jie kartą 300-500 karo belaisvių perėmė iš Vermachto ir sušaudė IX forte⁷⁶.

Iš Leningrado fronto 1941 m. rudenį atvykstančių karo belaisvių transportavimo sąlygos buvo dažnai nežmoniškos. Atkaklių kovų išsekinti daugelis mirė jau pakeliui visiškai perpildytuose vagonuose dėl nepakankamo maitinimo, šimtai jų dėl jų silpnumo buvo sušaudyti tiesiog Kauno stotyje⁷⁷. Apie belaisvių kančias VI forte yra išlikęs dokumentas, kokių retai beišlieka: belaisvio F.J.Kožedub 1941 m. spalio 19 d. laiškas savo šeimai. Į nelaisvę jis pateko 1941 m. rugsėjo 14 d. šiauriau nuo Novgorodo, iki spalio 2 d. buvo deportuojamas iš vieno lagerio į kitą. Iš Gomelio jie turėjo pėsti eiti iki Kauno „ten manęs laukia paruoštas masinis kapas. Jau nuo pirmos nelaisvės dienos badauju ir laukiu savo paskutinosios. [...]. Mus uždarė 6-me forte [...] Mes miegame po atviru dangumi vienoje duobėje. Gauname 200 g duonos per dieną, pusę litro virtų kopūstų ir pusę litro mėtų arbatos. Viskas nesūdyta, kad nesutintume. Į darbą mus varo lazdomis ir plieniniais virbais, papildomo maisto už tai negauname. Turime milijonus blusų. Du mėnesius nesiskutau, nesiprausiu ir nekeičiau drabužių. Mano drabužiai – apatiniai, viršutiniai drabužiai, kareiviška milinė, kariška kepurė ir batai su autkojais. Šalta, pažliugę ir purvina. Kasdien miršta 200-300 žmonių. Tokia štai mano padėtis, ir mano dienos suskaičiuotos. Išgelbėti mane gali tik stebuklas. Būkit sveiki, mano brangieji, gyvenkit gerai mano mielieji, draugai ir

pažįstami. Jei atsiras geras žmogus, kuris mano laišką perduos toliau, jūs bent jau žinosit, kur aš miriau negarbinga sunkia mirtimi“⁷⁸.

Apie kitus Kauno miesto lagerius yra likę mažai informacijos. Tai dažniausia lengvos konstrukcijos mediniai barakai, kaip lageris prie stadiono arba kaip buvęs sodininkystės mokyklos pastatas šalia lagerio prie oro uosto, kurie buvo naudojami kaip patalpos apgyvendinti. Ukrainiečių lageryje 1941 m. žiemą, anot vieno išgyvenusiojo pasakojimo, mirė 1500 ukrainiečių⁷⁹. Vadinamieji „pasirengusieji padėti“ iš lagerio VII forte buvo iš dalies deportuoti į Austriją į Mauthauzeno koncentracijos lagerį, kur buvo iki išsekimo priversti dirbti akmens skaldykloje, o paskui buvo sušaudyti arba nunuodyti dujomis⁸⁰. Taip pat ir dviejuose lageriuose Šančiuose belaisviai buvo atrenkami ir žudomi, o pasirengusieji padėti ir žmonės skirti Vlasovo armijai buvo laikomi atskiroje dalyje⁸¹. Žydų partizanų vado Chaimo Yelino brolis Meivas Yelinas 1941 m. žiemą dvi savaites dirbo geto darbo brigadoje lageryje „G“ Šančiuose pirties ir dezinfekavimo patalpų statybose. Kai jis pirmą kartą įžengė į lagerį, jį ištikio šokas. Vėliau jis savo stebėjimus įtikinamai užrašė: Dantės pragaras tik žaidimas, palyginti su tuo, ką jis pamatė karo belaisvių lageryje. Gausybė belaisvių gulėjo karstuose, nors dar buvo gyvi, kaip gyvi mirusieji belaisviai begalinėmis eilėmis rudai pilkomis Raudonosios Armijos milinėmis. Kitus - ukrainiečių lagerio policija saugojo su rimbais. Belaisviai turėjo miegoti ant šiaudų šaltuose barakuose. Šalia kiekvieno barako eilėmis viens ant kito buvo suguldyti mirusieji, žemė buvo per daug išalusi, kad galima būtų iškasti duobes⁸² Įdėmus gydytojos Kutorgienės žvilgsnis įsidėmėjo vadinamąjį lagerį „D“, uosto lagerį:

„Ilga, aukšta tvora, aptverta spygliuota viela. Keli bokšteliai sargybai, lengvi barakai iš lentų, tik kur-ne-kur kaminas. Rytas belaisviai varomi į darbą. Jų vaizdas baisus, jie dėvi vasarinius drabužius, daugelis iš jų basi. Nuo jų dvelkia tyli kančia [...] Svyruodami jie eina pro mus pro šalį, tikrai kaip vaiduokliai iš kito pasaulio. Mes lydime juos netekę žado žvilgsniu. Aš galėjau, gavusi iš sargybos leidimą, keletą kartų perduoti duonos prie vartų. Šiandien sargyba pasiuntė mane pas budintį kariškį pasiimti leidimo [...] Aš mandagiai paprašiau leisti ką nors perduoti. Vietoj atsakymo – grubus riksmas, kodėl aš čia atėjau – tuomet jie mane pasiuntė į kaimyninį sargybos namelį, kuriame sėdėjo sargybinis. Ten buvo daug pasigėrusių kareivių, jie mane apspito, patikrino mano dokumentų krepšį, kuriame gulėjo keletas duonos kepalų. Jis paėmė mano krepšį ir pasakė, kad nupirksias už 10 markių. Aš pasiėmiau krepšį ir pasakiau, kad tik vakar už jį mokėjau 50 markių. Kitas, pikto veido ir gašlių akių, pamojo ranka ir parodė judesį, tartum moterį būtų griebę už apačios, pasakė: “Jei jūs turit 17 metų dukterį, tačiau ne vyresnę, atsiųskite ją pas mus”. Jie paėmė duoną ir pasidėjo į spintą. [...] Aš daugiau niekad nėjau, kadangi supratau, kad jie belaisviams nieko neduos. Belaisvių mirtingumas yra gąsdinantis, dėmėtąja šiltine sergantieji ligoniai nužudomi“⁸³. Nors apie karo belaisvius Kaune yra kai kas žinoma, dokumentų nepakanka, norint gauti tikrų žinių apie bendrą aukų skaičių tarp karo belaisvių Kaune. Sovietinė nepaprastoji komisija nurodė 45 tūkst. aukų: apie 35 tūkst. mieste ir apie 10 tūkst. Aleksoto oro uoste. Remiantis pateiktais vokiečių dokumentais jau 1942 m. vasarą buvo per 30 tūkst. aukų. Mažiausiai 35 tūkst. aukų iki okupacijos pabaigos atrodo labai galimas skaičius.

V.2. Karo belaisvių lageris Alytuje

Pirmiausia Alytuje buvo įkurtas Dulagas 133, po to čia buvo įkurdintas Stalagas 343 iš Fiurstenbergo. Lagerį sudarė 6 kareivinės ir medinės arklidės, aptverti spygliuota viela, už tvoros ribų buvo dvi kareivinės sargybai ir administracijai⁸⁴. Lageris buvo pradėtas statyti 1941 m. rugpjūčio mėn., po to kai atvyko pirmieji belaisviai⁸⁵. 1941 m. rudenį į lagerį atgabenta 30 tūkst. karo belaisvių, nors lageris buvo numatytas 6000 belaisvių⁸⁶. Komendantais buvo majoras Rozenkrancas (Rosencrantz) ir nuo 1942 m. rugpjūčio iki spalio vidurio buvo majoras Erichas Kleinas. Sargyboje buvo 530-io KAB III kuopa ir lietuvių

sargybos daliniai⁸⁷. Pirmieji lietuviai į lagerio administraciją buvo iškomandiruoti iš Vilniaus vėliausiai 1941 m. rugpjūčio 22 d.⁸⁸ Kai 1941 m. rugsėjo pabaigoje buvo paskelbta apie 30 tūkst. karo belaisvių atvykimą, 1941 m. spalio viduryje į Alytų atvyko 102 policininkai, iš 5-ojo lietuvių pagalbos policijos bataliono⁸⁹.

Gyvenimo sąlygos karo belaisvių lageryje Alytuje buvo baisios, kaip vieningai liudijo likusieji gyvi ir lagerio administracija. Nebuvo jokio šildymo, lovų, drabužių arba batų, vaistų ar gydytojų. Belaisviai miegojo ant plikų grindų esant -25° šalčio, visur buvo blusų. Daugelis atvykdavo jau visiškai išsekę, o tie, kurie išsekę krisdavo iš vagonų, juos tuoj pat sušaudydavo⁹⁰. Lageryje beveik nebuvo maisto, vos vos vandens, patalpos visiškai netinkamos, siautėjo tokios ligos kaip dėmėtoji šiltinė, dizenterija, šiltinė. „Praktiškai jie mirė iš bado, kadangi jiems nebuvo ko duoti valgyti“⁹¹. Šeši belaisviai turėjo dalintis duonos riekele, 150 g vienam asmeniui, jie gaudavo „daržovių sriubos“ iš supuvusių, nevalytų daržovių. 1941-42 m. žiemą dėl bado, ligų ir šalčio kasdien mirdavo po keletą šimtų žmonių per dieną. „Belaisviai paprasčiausiai buvo sukišti į lagerį ir palikti patys sau“⁹². Laidojimo būriai laidojo aukas masiniuose kapuose⁹³.

Buvo baudžiama drastiškomis bausmėmis, belaisviai buvo sušaudomi už tai, kad šiukšlyne ieškojo ko nors valgomo, kad suvalgė žvirblį, už kanibalizmo atvejus visuose lageriuose grėsė mirties bausmė⁹⁴. Politiniai komisarai ir žydai išrenkami ir sušaudomi⁹⁵. Iki atšilimo pradžios 1942 m. pavasarį lageris buvo užsklęstas⁹⁶. Iš vokiečių pusės turime patikimus skaičius apie lageryje buvusius belaisvius nuo 1942 m. vasario iki spalio mėn.⁹⁷.

1.2.1942	8.867	(1.407)
1.4.1942	7.565	(1.793)
1.5.1942	8.380	(5.011)
1.6.1942	8.484	(4.756)
1.8.1942	5.051	(4.217)
1.9.1942	4.622	(2.226)
1.10.1942	3.624	(1.422)

Iki 1942 balandžio dirbančiųjų belaisvių skaičius buvo labai mažas - maždaug 16 proc. 1942 m. vasarį, 24 proc. - 1942 m. balandį. Tai rodo blogą likusiųjų būklę. Belaisvių skaičiaus mažėjimas nuo 1942 m. rugpjūčio mėn. susijęs su belaisvių deportavimu į Reichą. 1942 m. lapkričio mėn. Stalagas 343 buvo panaikintas ir lagerio teritorija parengta kaip „Alytaus rezervinis lageris, Stalagas 336“⁹⁸. Vis tik, nepaisant kai kurių pertraukų, mažos dirbančių karo belaisvių grupės prie darbo komandų liko regione iki 1944 m. pavasario⁹⁹.

Yra išlikę mažai amžininkų dokumentų apie Stalagą 343, ir tai apsunkena aukų skaičiaus įvertinimą. Išliko tikri skaičiai apie 1941 m. spalį: lageryje buvo 28 tūkst. belaisvių¹⁰⁰. Per 1941 m. spalio mėnesį per 20 dienų mirė 1000 belaisvių iš „bado“, tai reiškia vidutiniškai per dieną mirdavo 50 belaisvių¹⁰¹. Sovietinė ypatingoji komisija po karo 136 kapuose rado 16 150 lavonų ir bendrą aukų skaičių įvertino nuo 30 tūkst. iki 40 tūkst.¹⁰² Buvęs karo belaisvis Aleksandr Klimkovič - jis buvo lageryje nuo 1941 spalio 28 d. iki 1942 rugpjūčio - minėjo skirtingus skaičius: laikotarpyje nuo 1941 rugpjūčio iki 1942 vasario nuo bado mirė 14.500 belaisvių, nuo epidemijos 2.000, sušaudyti buvo apie 500 ir nuo 1942 vasario iki 1942 rugpjūčio 1.000 mirė dėl įvairių priežasčių. Šiaurinėje lagerio dalyje buvo palaidota dar apie 2.500 asmenų, tad jo nuomone, iki 1942 rugpjūčio mirė 20.000 belaisviai.¹⁰³ Pagrįsta būtų minimaliausiu aukų skaičiumi laikyti - 20.000.

V. 3. Karo belaisvių lageris Šiauliuose

Nuo 1941 liepos mėnesio šešioms savaitėms apsaugos divizijos 207 Dulagas 102 buvo Šiauliuose. Komendantu buvo papulkininkis Georg Böhm. Lageryje galėjo būti nuo 2.000 ir

10.000 karo belaisvių.¹⁰⁴ Dalis jų buvo sukišta didžiulėje sinagogoje.¹⁰⁵ Sargyba pradžioje buvo iš KAB 636¹⁰⁶. Taip pat ir Šiauliuose nuo pat pradžių buvo selekcionuojami ir žudomi komisarai ir žydai¹⁰⁷. Nuo 1941 rugpjūčio Šiaulių lageris buvo administruojamas kaip Kauno Stalago 336 lageris-filialas ir KAB 307, kaip Vietinės komendantūros (VK) dalis, perėmė vietinį administravimą, sargyboje nuo 1941 rugsėjo buvo KAB 530 dalys.¹⁰⁸

1942 vasarį Oflago V B personalas atvyko į Šiaulius administruoti lagerio ir 1942 gegužės pradžioje jis buvo pervadintas Stalagu 361.¹⁰⁹

lagerio komendantais nuo 1942 vasario iki 1942.06.05. buvo papulkininkis Eduard Eitner, iki 1942 rugpjūčio 1 d. papulkininkis Karl Meinel, iki 1943 vasario 4 d. pulkininkas Karl Sieber, iki 1943 rugpjūčio 14 d. pulkininkas Maximilian Poenicke ir galiausiai nuo 1943 rugpjūčio 20 d. pulkininkas Kurt Sieber. Mieste buvo trys lagerio skyriai: vienas lageris buvo už geležinkelio stoties (I lageris) jis tęsėsi 800 m × 80 m, antras lageris buvo miesto pietuose Reicho darbo tarnybos barakuose Tilžės gatvėje (II lageris), ir trečiasis buvo atskirtasis "lazaretas".¹¹⁰ Didysis II lageris įkurtas, dėl to, kad I lageryje siautė epidemijos ir jis buvo visiškai izoliuotas. II-jo lagerio belaisviai pirmiausia buvo įdarbinti kailių fabrike.¹¹¹

Tiek aukų, tiek ir vykdytojų liudytojų parodymų dėka sukurtas vaizdas liudija apie baisias sąlygas lageryje.¹¹² Visiškai išsekę ir išbadę belaisviai po daugiadienės kelionės iš Dulago, esančio Pleskau, atvyko į Šiaulius.¹¹³ Kas nuo išsekimo negalėjo pakilti ir pasilikdavo gulėti, tą tuoj pat nušaudavo. Jie gyveno sugrūsti, buvo maitinami supuvusiomis bulvėmis, tai greit sukeldavo ligas, duona buvo su pjuvenomis. "Sąlygos lageryje buvo neįmanomos. Daugelis mirdavo nuo dėmėtosios šiltinė ir išsekimo."¹¹⁴ 1941 žiemą Šiauliuose buvo vadinamasis vandens bunkeris, vandeniui pripildytas plyšys, kuriame per didžiausią šaltį metro gylyje paniręs į vandenį turėjo stovėti belaisvis tol, kol mirdavo.¹¹⁵ Belaisviai patys karučiais parveždavo mirusius iš civilinių darbų, kad galėtų užkasti. Už 2 km Verdulaj kaime buvo masinės kapavietės.¹¹⁶ Žydai belaisvių likimą taip pat aprašė kaip ypač baisų, pavyzdžiui, oro uoste. Sargyba stengėsi sutrukdyti bendrauti žydams ir belaisviams.¹¹⁷ Kai dešimtmetis lietuvių berniukas norėjo perduoti duonos karo belaisviams, dirbantiems netoli jo namų, vokiečių sargybinis nusitaikė šauti į vaiką. Kai belaisvis sargybiniui pagrūmojo kastuvu, belaisvis buvo nušautas.¹¹⁸ Kiti vaikai keitė maisto produktus į žaislus, kuriuos belaisviai Tilžės gatvėje gamino kailių fabrike.¹¹⁹ Vokiečių pranešimuose Šiaulių lageris pasirodo tik nuo 1942 balandžio¹²⁰:

1942.4.1.	10.557	(8.003)
1942.5.1.	10.330	(8.947)
1942.6.1.	10.051	(8.779)
1942.8.1.	7.102	(5.961)
1942.9.1.	4.098	(3.455)
1942.10.1.	3.791	(3.543)
1942.11.1	4.102	(3.439)
1942.12.1	4.188	(2.531)

Lentelė rodo, kad dirbančių karo belaisvių dalis buvo labai didelė. Šiaulių srities komisariate nepaprastai daug karo belaisvių mažomis grupėmis dirbo žemės ūkio darbus pas valstiečius, daug daugiau nei pačiame mieste¹²¹. Dėl to santykinai dideli skaičiai nuo 1942 m. balandžio iki birželio atrodo įtakingami. Po to ir Šiauliuose prasidėjo deportacijos darbams į Reichą.

Aukų skaičių vėl gi galima tik vertinti. Sovietinė ypatingoji komisija atrado prie Šiaulių septynis masinius kapus ir dėl to aukų skaičius sudaro 22 560 belaisvių¹²². Nėra priežasties abejoti šiuo skaičiumi.

V.4. Karo belaisvių lageriai Vilniuje, Naujojoje Vilnioje, Bezdonyse, Virbalyje ir Kalvarijoje

Apie lagerius Vilniuje ir aplink Vilnių, taip pat vakarinėje Lietuvos dalyje yra dar mažiau informacijos negu apie kitus lagerius. Tačiau šaltinių medžiagos užtenka apibūdinti lagerio Vilniuje bendrus bruožus, o apie kitus keturis lagerius Naujojoje Vilnioje, Virbalyje ir Kalvarijoje yra išlikę labai mažai duomenų.

Už Vilniaus miestą ir sritį per pirmąjį okupacijos laikotarpį buvo atsakinga 403-oji Apsaugos divizija. Jai priklausė trys Dulagai: 111, 123 ir 155. Į juos buvo gabenami belaisviai iš armijos belaisvių pristatymo punktų. Dalis jų dirbo darbus Dulaguose, dalis jų išgabenta į vakarus, į Seinus. 1941 m. birželio 5 d. buvo įkalinta 8248 karo belaisviai, iš kurių birželio 14 d. buvo deportuota 4000, likusieji daugiau kaip 4000 belaisvių privalėjo dirbti. 1941 m. liepos 5 d. kalbama apie 3500 belaisvių Dulage 112, iš kurių 1400 dirbo darbo kuopose; Dulage 123 - 2400 belaisvių, iš kurių 2000 privalėjo dirbti, Dulage 155 - 2200 belaisvių, iš kurių 700 dirbo¹²³. 9-oji armija 1941 m. liepos viduryje reikalavo, kad kaip galima didesnės karo belaisvių masės būtų nugabentos į Vakarus.¹²⁴ Kadangi sargybos dalinių labai trūko, mėginimų bėgti atvejais buvo elgiamasi labai brutaliai. Kai vienos kelionės metu mėginimų bėgti atveju buvo nušauti 94 belaisviai, Apsaugos divizija 403 paskelbė, kad „ateityje bandymų bėgti atvejais kolona bus apšaudoma be atrankos“¹²⁵. 1941 m. rugpjūty Stalagas 344 buvo pastatytas kaip „antroji banga“, personalas buvo iš 4-o krašto apsaugos pakaitinio bataliono, esančio Glachau. Lageriai Vilniuje ir aplink Vilnių buvo bendrai valdomi Stalago 336 administracijos Kaune ir Stalago 344 administracija perėmė juos 1941 m. rugsėjo 8 d.¹²⁶ Iki 1942 m. sausio lagerio komendantu buvo buvęs Chemnico meras, majoras (vėliau papulkininkis) Erich Chilian, po to papulkininkius Josef Messner¹²⁷. Vilniuje buvo keli lageriai, kaip pvz., pietinėje miesto dalyje, netoli nuo čia belaisviai buvo šaudomi, taip pat Siniakfoje, ten vadovavo štabo feldfelbis (viršila) Frank¹²⁸ Vilniuje taip pat buvo lageris sovietinėms belaisvėms moterims¹²⁹. 1942 m. lapkritį mieste gyveno ukrainiečių karo belaisviai, kurie buvo vokiečių apmokomi „tolimesniam panaudojimui“¹³⁰. Stalago 344 apsaugoje 1941 m. rudenį ir žiemą dirbo 894-as (3-ioji kuopa), 319-as ir 778-as krašto apsaugos batalionai.¹³¹ 1944 m. kovo mėn. Vilniuje buvo Dulagas 130, kuriame buvo įkalinti sovietiniai karo belaisviai ir italų karo internautieji¹³².

Vilniuje komisaro įsakymu taip pat buvo šaudomi karo belaisviai. Lagerio komendantūros Ic skyrius rūšiojo vadinamuosius „nepakenčiamus“ karo belaisvius, kurie pirmiausia miške, po to lageryje šūviu į sprandą būdavo sušaudomi.¹³³ Iš išlikusių Lukiškių kalėjimo administracijos kortelių kartotekos apie 62 nužudytus karo belaisvius matome karo belaisvių perdavimo saugumo policijai „priežastis“. Iliustracijai keletą pacituosiu¹³⁴: „žydas“, „yra žydas“; kadangi yra žydas“; „politrukas“, „kėlė grėsmę lagerio ramybei ir saugumui“; „kėlė grėsmę saugumui lageryje“; „platino neteisingus gandus“; „nepaisė lagerio tvarkos“; „politiškai nepageidaujamas“; „politiškai nepageidaujamas kaip žydas“; „komunistinėmis kalbomis kurstė kitus“; „mėgino įkalbėti belaisvius bėgti“. Absoliuti savivalė, žudikiškas antisemitizmas ir antibolševizmas akivaizdžiai buvo žudymo motyvais.

1941 lapkričio mėnesį karo komendantas papulkininkis Zehnpfennig'as pranešė kariuomenės generalinio štabo šefui Halder'ui, kuris lankėsi Vilniuje, kad belaisvių padėtis yra labai sunki ir lageriuose siaučia dėmėtoji šiltinė.¹³⁵ Tiksliau informaciją apie situaciją 1941 gruodžio mėnesį suteikia komisijos, kuri 1941/42 lankėsi lageriuose, ieškodama darbo jėgos Reichui ir personalo kitokiems vokiečių tikslams, ataskaita.¹³⁶ Iš 7.300 karo belaisvių 4.000 iš jų priverstinai dirbo užsienio komandose. Iš likusiųjų 3.300 karo belaisvių 1.200 sirgo dėmėtąja šiltine, 600 buvo „netinkantys dirbti“, kasdien mirdavo apie 50 karo belaisvių. 1.500 karo belaisvių galėjo būti įdarbinti Reiche, tačiau po mėnesio 500 iš jų jau buvo mirę, ir Stalagas 344 buvo uždarytas dėl dėmėtosios šiltinės. Stalago 344 administracija po karo paliudijo, kad

tos žiemos metu mirė labai daug karo belaisvių. Kiekvieną rytą patys belaisviai turėdavo išnešti mirusius ir užkasti dviejuose masiniuose kapuose.¹³⁷ Tuo pačiu metu Vilniaus srityje priverstinai buvo įdarbinta labai daug karo belaisvių, tiek ir žemės ūkyje, tiek ir durpynuose arba valant sniegą.¹³⁸

Vokiečių pateiktuose duomenyse apie karo belaisvių skaičių Vilniuje 1942 vasario -gruodžio mėn. krenta į akis tai, kad dirbančių karo belaisvių skaičius iki 1942 buvo labai mažas, tai vėl gi liudija apie prastą likusiųjų karo belaisvių būklę.¹³⁹

1942.2.1.	6.856	(2.048)
1942.4.1	7.735	(2.816)
1942.5.1.	8.179	(1.913)
1942.6.1.	7.790	(2.515)
1942.8.1.	7.090	(2.478)
1942.9.1.	5.385	(2.640)
1942.10.1.	6.144	(4.049)
1942.11.1	8.085	(4.260)
1942.12.1.	8.371	(3.230)

Sovietinė komisija Vilniuje mirusių karo belaisvių skaičių įvertino 5.000 aukų.¹⁴⁰ Per 1.000 lavonų buvo rasta Vilniaus rusų kapinėse. Panerių 1005-osios komandos likusieji gyvi pranešė apie masines sovietinių karo belaisvių kapavietes Paneriuose.¹⁴¹

Neišaiškinta, ar buvo įgyvendintas vokiečių Vermachto nutarimas 1941 rugsėjo mėn. atgabenti 20.000 belaisvių į Vilnių.¹⁴² Gal būt didelė jų dalis galėjo būti atgabenta į lagerį, esantį už miesto Naujojoje Vilnioje, kuriam vadovavo kapitonas Leyser.¹⁴³ Saugojo LSB 778 (Krašto apsaugos batalionas) ir per 100 lietuvių savigynos bataliono karių¹⁴⁴. Sovietinė komisija aukų skaičių šiame lageryje įvertino apie 13.000.¹⁴⁵ Nežmoniškai didelis aukų skaičius buvo įvertintas karo belaisvių lageryje, kuris buvo 5 km už Bezdonių, Vilniaus srityje. Čia mirė 25.000 karo belaisvių, buvo rasta 18 masinių kapaviečių.¹⁴⁶ Iš viso aukų skaičius visuose trijuose lageriuose aplink Vilnių galėjo būti apie 43.000.

Kiti du lageriai karo belaisviams buvo įkurti Vilkaviškio ir Marijampolės srityse. Nuo bado, ligų ir sušaudymų Vilkaviškio rajone, Virbalyje anot sovietinės komisijos, mirė apie 20.000 belaisvių ir 2.390 Vilkaviškyje.¹⁴⁷ Marijampolės rajone didelis karo belaisvių lageris buvo Kalvarijoje, kuriame buvo įkalinti pirmiausia karininkai. Vokiečių administracijos personalo pokarinio liudijimu duomenimis skaičiai svyruoja nuo 1.000 iki 5.000. Greičiausiai valdymas vyko per Marijampolės vietinę komendantūrą. Lageriui vadovavo kapitonas Schroeder. Saugojo LSB 530 (Krašto apsaugos batalionas), lietuvių apsaugos eiliniai ir ukrainiečiai.¹⁴⁸ Lagerį sudarė pastatai, kuriuose, pirmiausia, buvo įkalinti psichiškai nesveiki ligoniai.¹⁴⁹ Kas atsitiko su psichiškai nesveikais ligoniais? Sprendžiant pagal 3-os operatyvinės grupės pranešimus, 109 psichiniai ligoniai kartu su 5000 žydų buvo sušaudyti Marijampolėje 1941 rugsėjo 1 d.¹⁵⁰ Greičiausiai jie į čia buvo atgabenti iš Kalvarijos. Kitos informacijos apie šiuos lagerius ligšiol nėra. Iš viso čia žuvo apie 25.000 belaisvių.

V.5. Karo belaisvių lageris vokiečių-lietuvių pasienyje ir Memelio krašte

Lietuvos-Vokietijos pasienyje, Memelio krašte ir artimoje Rytų Prūsijoje buvo 13 karo belaisvių lagerių, kurie glaudžiai susiję su karo belaisvių lagerių istorija Lietuvoje, kadangi tai buvo kartu ir deportacijos vietos.¹⁵¹ Apie šiuos lagerius žinome tik šiek tiek iš žinių, pateiktų po karo iš vokiečių ir sovietų pusės, nūdienių dokumentų beveik nėra išlikusių.

Toliau bus dėstoma trumpa informacija apie tuos lagerius, kurie buvo šiandieninės Lietuvos teritorijoje.

Šakių srityje vienas lageris buvo pasienyje prie Kudirkos Naumiesčio, atskirtas tik Širvintos (vok. Schirrwindt) upe. Oflagas 60 buvo naudojamas kaip Stalagas ir buvo pavaldus I gynybos rajonui. Komendantu iki 1942 pavasario buvo papulkininkis baronas von Vietinghoff, po to komisaras majoras Oelrichs, 1942 vasarą lageris buvo uždarytas. Pradžioje Oflagas 60 buvo numatytas kaip pereinamasis lageris karo belaisviams ir jau 1941 birželio pabaigoje čia buvo atgabenti pirmieji belaisviai ir įkurdinti laikinuose barakuose. Pasak lagerio administracijos darbuotojų, lageris greit tapo perpildytu. Dėl maisto trūkumo ir epideminių ligų 1941/1942 vėlyvą rudenį ir žiemą kasdien mirdavo gausybė karo belaisvių. Iš viso šiame lageryje pabuvojo apie 25.000 belaisvių.¹⁵² 1942 vasario 1 d. lageryje dar gyveno 3.234 belaisviai, kurie nuo 1942 kovo buvo įdarbinti priverstiniais darbams.¹⁵³ Tilžės valstybinė policija nuo 1941 birželio Oflagui 60 įsteigė nuolatinę grupę, vadovojamą kriminalinio sekretoriaus Hans Le Coutre, kuri vieną kartą per savaitę sušaudydavo išrūšiuotus belaisvius į rytus nuo Kudirkos Naumiesčio, kartais tai atlikdavo kartu su apsaugos daliniais.¹⁵⁴ Iki 1941 spalio vidurio jau buvo apie 3.000 aukų.¹⁵⁵ Sovietinės komisijos įvertinimu, bendras aukų skaičius buvo 11.500.¹⁵⁶

Memelio srityje buvo dar du lageriai, kurie priklausė I gynybos rajonui. Lagerius Heydekrug-Matzicken (liet. Šilutė-Macikai) ir Pagėgiuose valdė Oflagas 53. Apie Šilutę yra labai mažai duomenų, šiek tiek daugiau duomenų yra likę apie Pagėgius. Aukų skaičių pirmame lageryje galima tik apytikriai vertinti, tačiau jų tikrai buvo keliolika tūkstančių, kurie buvo arba sušaudyti, arba mirė dėl tokių pačių nežmoniškų sąlygų kaip ir kituose lageryuose.¹⁵⁷

Netoli Pagėgių, keli kilometrai į šiaurę nuo Tilžės, 1941 liepą buvo įkurtas 53 Oflagas, kuriame dominavo eiliniai kariai. Lageriui vadovavo majoras Curt Petters.¹⁵⁸ Lauke, po atviru dangum spygliuota viela buvo aptverta teritorija, ir belaisviai gyveno duobėse, žemėje, po atviru dangum, kurios vėliau buvo šiek tiek pagilintos, apdengtos žolėmis ir tapo bunkeriais. 1941 spalio viduryje čia buvo 4.600 eilinių kareivių ir karininkų.¹⁵⁹ Netrukus čia į lagerį atvyko daug kalinių geležinkeliu, iš kurių vienas penktadalis dėl maisto stygiaus kelionės metu mirė.¹⁶⁰ Iš viso lageryje pabuvojo apie 24.000 belaisvių.¹⁶¹ Išlikusieji gyvi pasakoja, kad kasdien gaudavo tik po 200 g duonos pakaitalo, šiek tiek sriubos ir vandens, jokios medicininės pagalbos jie negaudavo.¹⁶² 1941 vasarą, pasak vieno išlikusio gyvo kalinio pasakojimo, belaisviai sustreikavo dėl blogo aprūpinimo maistu. Vokiečiai atidengė iš automatų ugnį ir daug belaisvių žuvo.¹⁶³ Jau 1941 rugsėjo spalio mėn. kasdien mirdavo, anot pasakojimų, po 40-45 žmones, nuo 1941 lapkričio mėnesio aukų skaičius per dieną siekė iki 150 aukų per dieną. Iki 1941 spalio 12 d., sprendžiant pagal vokiečių pranešimus, Pagėgiuose buvo nužudyta 650 komisarų, žydų ir Raudonosios armijos karių (moterų). Vieną kartą per savaitę „atrūšiuotuosius“, kurie būdavo izoliuoti „mirties žarde“, pasiimdavo Tilžės valstybinės policijos saugumo policijos būrys ir sušaudydavo artimiausiame miške, kurių metu būdavo mėginimų bėgti.¹⁶⁵ Šnipams padedant aukos lageryje buvo tardomos brutaliausiais apklausos metodais. Reicho centrinės saugumo tarnybos leidimu galima buvo šaudyti kiekvienu pavieniu atveju. Tam tikrais atvejais aukšto rango sovietiniai karininkai apklausai buvo gabenami į Berlyną.¹⁶⁶ Oflagas 53 į žudynes buvo įtrauktas per gynybos skyrių, Oflago administracijos liepimu kiti belaisviai iš anksto būsimums aukoms iškasdavo duobes.¹⁶⁷

1942 liepą lageris buvo vėl uždarytas, 800 likusių gyvųjų buvo deportuoti priverstiniais darbams į Reichą.¹⁶⁸ 1944 pavasarį buvo atidengti keli masiniai kapai, buvę lagerio teritorijos pakraštyje. Šeši žydai buvo priversti ekshumuoti ir sudeginti mažiausiai 300 aukų. Šiuos žydus vokiečių policija po to nužudė.¹⁶⁹ Kai 1944 gruodį medicinos komisija atidengė 13 masinių kapaviečių, buvo rasta per 5.000 lavonų ir bendras aukų skaičius buvo

įvertintas 8.000-10.000 žuvusiųjų, daugiausia mirusių nuo bado ir ligų.¹⁷⁰ Komisijos įvertinimus galima laikyti pagrįstais.

VI. Kai kurių tautybių žmonių paleidimas ir belaisviai lietuviai

Reicho centrinės saugumo tarnybos, Vermachto vyr. vadovybės ir Armijos vyr. vadovybės įsakymų dėl karo belaisvių selekcionavimo tikslas buvo ne tik identifikuoti „nepakenčiamus“ belaisvius, bet ir surasti tokias belaisvių grupes, kurios galėtų būti naudingos vokiečiams. Labai anksti Rozenbergo tarnyba, busimoji RMO (*Reicho ministerija okupuotoms sritims Rytuose*), pradėjo reikalauti griežtai skirstyti, norėdama vokiečių propaganda paveikti tam tikras tautybes, kad jos galėtų būti panaudotos vokiečių tikslams okupuotose teritorijose, nes veikiausiai vokiečių administracijai trūko personalo.¹⁷¹

Lygiagrečiai su Himmlerio 1941.07.25 d. įsakymu dėl Pagalbinės policijos formuočių sudarymo, buvo duoti Generalinio kariuomenės postovio įsakymai surasti tarp nedeportuojamų belaisvių vietinių vokiečių (*Voksdeutschen- nuo 1937 m. už vokiečių Reicho sienų gyvenę vietiniai vokiečių kilmės gyventojai, ypač rytų Europoje- vert. past.*), ukrainiečių, lietuvių, latvių ir estų, kurie dirbtų vokiečiams žemės ūkyje, policijos pagalbinais arba vertėjais.¹⁷² Generalinio kariuomenės postovio vado įsakymus Šiaurės armijos grupė (Nord) 1941.06.30 dieną juos perdavė toliau armijoms su priedu, kuriame buvo nurodoma, kad tautybes fronto lageriuose atrenka ne armijos. Paleisti patikrintus belaisvius galėjo tik Dulagai. 1941 rugpjūčio 2 d. Vyriausioji kariuomenės vadovybė (OKH) delse vykdėti įsakymą: esą karo belaisvių paleidimą reikia tik parengti, o dėl paties paleidimo bus atskiras įsakymas.¹⁷³ Civilinio administravimo srityje OKW (*Vyr. Vermachto vadovybė*) 1941.08.07d. nusprendė paleisti iš anksto patikrintus minėtuosius belaisvius darbams ir apsaugos uždaviniams vykdyti. Šį patikrinimą vykdė saugumo organai. Dėl artėjančio derliaus nuėmimo darbų, tai esą reikia įvykdyti „pagreitintai“.¹⁷⁴ Nutarimai dėl lietuvių, latvių ar estų belaisvių paleidimo buvo pakartoti dar kartą 1942 kovo mėn.¹⁷⁵ 1941 rugsėjo-spalio mėn. OKW (*Vyr. Vermachto vadovybės*) srityje buvo įrengti šakiniai lageriai minėtųjų tautybių atstovams, ir tik atvykus į lagerį, jie būdavo iškart atrūšiuojami.¹⁷⁶

RMO (*Reicho ministerijoje okupuotoms sritims Rytuose*) 1941 rudenį buvo įsteigta daug Belaisvių tikrinimo komisijų, kurios lageriuose atrinkdavo belaisvius: nužudyti buvo numatyta „politinius ir kriminalinius įtariamuosius, ypač kurstančius sovietinius funkcionierius, komisarų, politrukų (politiniai vadovai) ir t.t., ilgai tarnavusius Sovietinės armijos kareivius profesionalus, žydus ir kriminalinius elementus.“ Kitos grupės turėjo būti paleistos arba panaudotos darbams Reicho srityse, taip pat vokiečių propagandai ir policijos darbams. Iki 1941 spalio vidurio, anot RMO duomenų, dirbo 14 tokių komisijų, 20 tokių komisijų buvo dar rengiamasi sukurti¹⁷⁷. Vis gi komisijų veikla Lietuvoje sužlugo 1941/42 m. žiemą dėl blogų sąlygų karantino lageriuose, dėl transportavimo galimybių trūkumo ir dėl to, kad deportacijai numatyti belaisviai mirdavo dėl maisto trūkumo.¹⁷⁸ Kokia gi buvo vokiečių politika lietuvių kilmės belaisvių atžvilgiu?

Pirmaisiais karo mėnesiais buvo daug lietuvių kareivių, kurie buvo inkorporuoti į Raudonosios Armijos 29-ą apsaugos korpusą. Daugelis iš jų jau karo pradžioje dezertyravo arba buvo paprasčiausiai suimti ir, nepaisant jų antibolševizmo, įkalinami lageryje. Labai mažai kareivių buvo įtarti esant komunistais.¹⁷⁹ OKH (*Vyriausioji kariuomenės vadovybė*) įsakė remti maištavimus Raudonojoje Armijoje, tačiau po to kareivius nuginkluoti ir gabenti juos į lagerius.¹⁸⁰ Lietuviai iš 179-os ir 184-os divizijos buvo įkalinti lageriuose Vilniuje, Pabradėje ir Varėnoje, kiek mažiau Kaune.¹⁸¹ Varėnoje jau 1941.06.23. lietuviai kariai buvo nuginkluoti ir įkalinti.¹⁸² Pakartotinius Lietuvos atstovų prašymus juos paleisti, karinė komendantūra atmesdavo.¹⁸³ Iš tiesų, dalis jų liko lageryje, kita dalis buvo paleista namo arba įstojo į paramilitaristinius dalinius.¹⁸⁴ Buvo mėginta sukurti lietuvių korpusą, kuris kartu su

Vermachtu kovotų prieš Raudonąją armiją, tačiau vokiečių pusė to neleido.¹⁸⁵ Kai kurie lietuviai iki 1941 spalio kankinosi įvairiuose lageriuose ir po to įstojo į savignos batalionus.¹⁸⁶

403-ioji apsaugos divizija, nelaukdama įsakymų iš viršaus, liepos antrąją savaitę Vilniaus srityje paleido karo belaisvius ir įtraukė juos į „Vilniaus atstatymo tarnybą“, kurioje 1941 liepos pabaigoje buvo 3.000 žmonių.¹⁸⁷ Dalis jos dirbo kartu su Policijos batalionu ir 403-os apsaugos divizijos slaptąja karo policija, įkalindama Antakalnio armijos belaisvių pristatymo punkte raudonarmiečius ir žydus, taip pat asmenis be asmens dokumentų.¹⁸⁸ Iki 1941 rugsėjo mėn. atsirado keturi batalionai ir jų dalys įdarbintos sargybos tarnybose karo belaisvių lageriuose arba sovietinių moterų lageriuose Vilniuje, Trakuose, Alytuje, Ašmenoje, Grodne, Lydoje ir Varėnoje.¹⁸⁹ Remiantis vokiečių duomenimis, 1942.4.1d. buvo įkalinta 211 lietuvių.¹⁹⁰ Lietuvių belaisviai turėjo susitaikyti su savo nusivylimu, kad negali kovoti kartu su vokiečiais prieš Raudonąją armiją, tačiau jų likimas, lyginant su kitomis belaisvių tautybių grupėmis Lietuvoje buvo daug lengvesnis. Tie lietuviai, kurie įstojo į paramilitaristinius junginius, būdami apsaugoje iš dalies dalyvavo nusikaltimuose prieš karo belaisvius.

VII. K.B. PRIVERSTINIAI DARBAI

Karo belaisviai nuo pat pradžių buvo įdarbinami dirbti priverstinius darbus, pirmiausia, okupuotose srityse. Pažeidžiant tarptautinę teisę, jie privalėjo dirbti jau Dulaguose, jie buvo įdarbinti vadinamosiose darbo ir statybos kompanijose ir dirbo prieš daliniams ir priešiška karo pramonei.¹⁹¹ 1941 rugpjūčio mėn. kuo daugiau belaisvių turėjo būti įdarbinti derliaus nuėmimo darbuose.¹⁹² OKH (*Vyr. kariuomenės vadovybės*) srityje buvo aiškiai įsakyta „beatodairiškai įdarbinti“ visus belaisvius. Buvo rasistiškai apeliuojama į apsaugos dalinių „išdidumą“ ir „viršenybę“, kviečiama laikytis atstumo nuo dirbančiųjų belaisvių ir, susiklosčius aplinkybėms, tuoj pat griebtis ginklo.¹⁹³ OKW įsakymu į karo belaisvių išnaudojimą buvo taip pat įtrauktos ir regioninės vokiečių darbo tarnybos.¹⁹⁴ Karo belaisviai turėjo kasti duobes ir masines kapavietes, prie kurių 1941 liepos pradžioje Kauno VII forte, 1941 vasarą ir rudenį - IX forte ir Alytuje buvo sušaudyti civiliai, visų pirma žydai.¹⁹⁵ Kaip minėta aukščiau, priverstiniai darbai per pirmąjį pusmetį daugeliui karo belaisvių buvo naikinamojo pobūdžio.

Panaudoti juos tose darbo vietose, kuriose buvo galimas sąlytis su atvirais maisto produktais, buvo uždrausta.¹⁹⁶ Tik tie, kurie gyveno išsibarsčiusiuose mažuose šalies lageriuose, turėjo šiek tiek geresnes galimybes pergyventi žudančio naikinimo politiką.¹⁹⁷ 1941 birželio pabaigoje priverstiniai darbai už lagerio ribų buvo apskritai nenumatyti, priešingai reikalų eigai.¹⁹⁸ Kadangi trūko darbo jėgos, laikytis šio reikalavimo nebuvo įmanoma ir per pirmąsias 7 savaites priverstiniams darbams buvo pareikalauta daugiau belaisvių, nei jų apskritai buvo.¹⁹⁹ Lygiai taip pat, priešingai visai reikalų eigai, įsteigus civilinę administraciją, Lietuvoje turėjo likti tik belaisviai, dirbantys priverstinius darbus, o kiti nedirbantys belaisviai „kuo skubiau“ deportuoti.²⁰⁰ Jau 1941 rugsėjo mėn. ir dirbančiųjų belaisvių būklė okupuotose sovietinėse srityse buvo tokia bloga, kad Ekonomikos štabas Ost (*Rytų ekonominis štabas*) manė, „kad daugelis iš jų per žiemą neišgyvens.“²⁰¹ 1941 lapkričio pabaigoje/gruodžio pradžioje Reicho Ostlando komisariato lagerius tikrinusi Vokiečių darbo jėgos rekrutavimo komisija nustatė, kad iš 80.000 belaisvių, kurie nesirgo epidemine liga, „dėl stipraus išsekimo“ tik 8.000 apskritai buvo „tinkami darbui“.²⁰² Tik 1942 buvo pradėta palaipsniui palaikyti karo belaisvių gyvybę, kad ir toliau juos būtų galima išnaudoti vokiečių tikslams. 1942 sausio mėn. buvo tiksliau apibrėžtas darbo tarnybų centrinis vaidmuo ir jų ryšys su Stalagais, tam kad būtų geriau valdomas darbo jėgos paskirstymas vokiečių valdomose teritorijose. Civilinės (pvz., Todt'o organizacija, Reicho darbo tarnyba) ir karinės

įdarbinimo įmonės karo belaisvių privalėjo reikalauti tik per darbo tarnybas, ir jos turėjo bent jau būti informuojamos apie kiekvieną darbo jėgos panaudojimą.²⁰³ 1942 pavasarį Lietuvos žemės ūkyje dirbo 16.000 karo belaisvių.²⁰⁴ Šalyje buvo tūkstančiai mažų darbo lagerių. Šiaulių rajonas buvo jau minėtas, o Joniškio rajone karo belaisviai dirbo pas 268 valstiečius²⁰⁵. Valstiečiai, vokiečių persikėlėliai arba įmonės už belaisvių darbą atsakingajai lagerio administracijai mokėjo 10 pfenigių per dieną, t.y. apie 3 markes per mėnesį, kareiviams ar karininkams mokėti buvo uždrausta.²⁰⁶ Nuo 1942 gegužės iki rugpjūčio didelės karo belaisvių grupės dirbo durpių lageriuose, kuriuos dažniausiai saugojo lietuviai, pvz., iš 1-jo ir 8-jo bataliono, taip pat iš Kauno pakaitinio bataliono.²⁰⁷ Tarp durpyno lagerių, ypač liūdnei pagarsėjęs, buvo sovietinių moterų lageris Ežerėlyje. Kartu su trimis kitais lageriais jam vadovavo Elisabeth Seeling.²⁰⁸ Planuotas tūkstančių karo belaisvių panaudojimas darbe buvo neįgyvendintas iš dalies todėl, kad trūko apgyvendinimo patalpų ir apsaugos.²⁰⁹

1942 prasidėjo didesnės deportacijos priverstiniais darbais į Reichą, 1942.03.16. buvo deportuota 550 karo belaisvių, 1942.04.21. - 1100, 1942.05.28. - 1000 ir 1942.06.10. - 500 karo belaisvių, iš viso 3.150 asmenų. 1942 metų bėgyje žemės ūkyje įdarbintų karo belaisvių skaičius sumažėjo nuo 12.105 1942 rugpjūčio pradžioje iki 5.985 - rugsėjo 20 d., ir iki 3.500 - 1942.10.12.²¹⁰ Nepaisant Vokietijos žemės ūkio skyriaus Lietuvoje opozicijos, OKW karo belaisvių vadas 1942 liepą įsakė, kad visi belaisviai, kurių nereikia derliui nuimti, būtų gabenami į Reichą. Ir iš tiesų, vietinių vokiečių tarnybų ir lietuvių valstiečių nepasitenkinimui, dalis karo belaisvių iš žemės ūkio darbų „pagreitintai“ prieš pat derliaus nuėmimą buvo deportuota į Reichą²¹¹.

Vokiečių šaltinių duomenimis, bendras karo belaisvių skaičius, o taip pat ir Lietuvoje priverstinius darbus dirbančiųjų karo belaisvių skaičius buvo toks: 1942 sausio mėn. likusių gyvųjų buvo apie 66.000 karo belaisvių, 1942 vasario pradžioje buvo jau 16.000 mažiau.²¹²

	Iš viso	Priverstiniai darbai
1.2.1942	49.739	30.015
1.4.1942	48.935	30.419
1.5.1942	47.963	30.461
1.6.1942	46.094	29.414
1.8.1942	39.761	24.560
1.9.1942	28.426	17.684
1.10.1942	28.807	22.048
1.11.1942	30.910	20.911
1.12.1942	32.449	17.070

Nuo 1942 vasario iki 1942 birželio pradžios jų skaičius nuo beveik 50.000 nukrito iki 46.000.²¹³ Iki 1942.09.01 belaisvių skaičius sumažėjo apie 17.668 dėl skubaus išvežimo į Reichą ir 1942 žiemą šis skaičius šiek tiek pakilo iki 32.500. Civilinės administracijos 1942 m. duomenimis, 20.000 karo belaisvių buvo papildomai panaudoti kaip darbo jėga. Tačiau darbo jėgos trūko, kadangi darbo jėgos poreikis Reiche buvo laikomas svarbesniu.²¹⁴ Likusieji karo belaisviai teroro priemonėmis buvo ir toliau verčiami daugiau dirbti vokiečiams. Grasinimai neduoti maisto ar panaudoti ginklą, nuolatinis mušimas buvo RKO (Reicho komisariatas Ostlande) politikos principai.²¹⁵

1943 vasarą per 12.300 karo belaisvių dirbo priverstinius darbus Lietuvoje. 1943 birželį 47-iose Kauno rajone apylinkėse mažuose lageriuose dirbo 4.518 belaisvių iš Stalago 336, be to valstybiniuose ūkiuose dirbo 287 karo belaisviai.²¹⁶ 1943 rugpjūtį 5.000 belaisvių buvo deportuota iš civilinio sektoriaus, 1943.11.20 Lietuvoje buvo dar gyvi 6.467 karo belaisviai, 1943.12.20 - 5.100.²¹⁷ 1944 kovo mėnesį Alytaus apylinkėse pas valstiečius dar pavieniai karo belaisviai.²¹⁸ Priverstinių darbų reikšmė žemės ūkyje aiškėja iš to fakto, kad lyginant su prieškarinio laikotarpio, žemės ūkio darbininkų skaičius 1943 rudenį nuo 158.000

sumažėjo iki 120.000.²¹⁹ Vokiečiai turėjo susitaikyti su skaitlingais pabėgimais per neišvengiamai didelius karo belaisvių paskirstymus, nors grėsė ir didžiulės bausmės.²²⁰

1943/44 dirbti turėjo ir belaisviai žydai, jie privalėjo atkasinėti masinius kapus ir deginti lavonus, siekiant nusišalinti pėdsakus. 1943.12.25 iš IX forto pabėgo visi 64 „lavonų degintojai“, Paneriuose 1944.04.15 d. 40-iai lavonų degintojų pavyko pabėgti.

1943 metų bėgyje pasikeitė karo belaisvių sudėtis. Tai buvo pasikeitusių ir brutalesnių vokiečių kovų su partizanais, ryšium su nuolatiniu darbo jėgos stygiumi Reiche, pasekmė. 1943 metais SS (*apsaugos būriams*) ir Vermachto vadovybei sutarus, įsigaliojo strategija: sugriauti ištisas teritorijas, išrūšiuoti visus civilius gyventojus ir darbui tinkamus vyrus ir moteris uždaryti į Stalagus „kaip kovoje su gaujomis paimtus belaisvius“ ir juos iš čia deportuoti priverstiniais darbams į Reichą.²²² Kai 1943 rugpjūtį pasirodė aiškūs Hitlerio įsakymas dėl 18.000 karo belaisvių išvežimo į Reicho anglies kasyklą, visi vyrai nuo 16 iki 55 metų laikyti buvo apibūdinami karo belaisviais ir gabenami į Reichą. Ir jaunesni ir vyresni vyrai, o taip pat ir darbingos moterys pirmiausia turėjo būti deportuoti iš pradžių priverstiniais darbams į generalguberniją, o po to toliau į Reichą.²²³ 1943 liepos pabaigoje ši politika iš Lietuvos saugumo policijos pusės jau buvo pritaikyta ir tiems vyrams, kurie išvengė vokiečių patikrinimo.²²⁴ Skaičių, liudijančių šiuos įvykius, nėra.

VIII. Lietuvos gyventojų elgesys karo belaisvių atžvilgiu

Lietuvių ir karo belaisvių sąlyčio taškų buvo visa virtinė. Viena vertus, kalba eina apie apsaugos dalinius, kuriuos dalinai sudarė lietuviai, ir apie Lietuvos gyventojų bendradarbiavimą su vokiečių ir lietuvių policija ir karininkais suimant pabėgusius ir pasislėpusius karo belaisvius. Antra vertus, yra daug nuorodų ir pavyzdžių, rodančių kaip lietuvių gyventojai mėgino padėti karo belaisviams – maistu, drabužiais arba padedant pabėgti ar apgyvendinant. Trečia, dar pilkoje zonoje glūdi pagal apimtį didžiausia lietuvių gyventojų ir karo belaisvių ryšių sritis tai – priverstiniai darbai. Visos šios sritys ligi šiol dar nėra nuodugniau nagrinėtos.

Pavienėse informacijoje apie lagerius daugelį kartų nurodoma, kad lietuviai, pirmiausia savigynos batalionų ir policijos dalys, nuo pat pradžių buvo įtrauktos kaip per mažų vokiečių dalinių papildymas į karo belaisvių apsaugą ir pabėgėlių persekiojimą. Kadangi nėra žinoma jokių dokumentų, kad jie „per daug švelniai“ elgėsi su pabėgėliais, galima spėti, kad ir jų elgesys buvo toks pat žiaurus ir negailestingas kaip ir daugumos vokiečių sargybinių. Tačiau gydytoja Kutorgienė nustatė, kad buvo ir išimčių: „Man pavyko perduoti belaisviams gatvėje duonos ir papirosų. Juos saugantis lietuvis geraširdiškai pasakė: „Galit perduoti jiems.“²²⁵

Ypač pirmaisiais vokiečių okupacijos mėnesiais yra duomenų, kad civiliai gyventojai buvo dalyvavo išduodant pabėgusius raudonarmiečius policijai. Pavyzdžiui, 18-os armijos gynybos karininko pranešime rašoma: „Lietuvių gyventojų elgesys: „lojalūs ir draugiški vokiečiams, remia dalinius ieškant gausių išblaškytų priešų“.²²⁶ Iš Alytaus antisovietinių partizanų ataskaitų knygos, kuri buvo pildoma kasdien, tampa aišku, kad lietuvių paramilitaristiniai junginiai daugiausia persekiojimo darbų apskritai vykdė nurodžius gyventojams. Dažnai buvo įduodamos komunistų, raudonarmiečių arba žydų slėpyklos²²⁷. Išsisklaidžiusiems ir pabėgusiems raudonarmiečiams buvo labai sudėtinga rasti pabėgimo kelius ir slėpyklas, ko gero, tik žydams buvo juos rasti dar sunkiau. Už bet kokią pagalbą belaisviams grėsė drastiškos bausmės iš vokiečių pusės karo belaisviams. Jau vien tik už ryšį tarp karo belaisvių ir civilių gyventojų grėsė areštas, bet koks ryšys buvo uždraustas, kadangi grėsė net mirties bausmė.²²⁸ Jei ir buvo mėginimų padėti, tai jie buvo susiję su nežmoniškai didele rizika. Gydytoja Kutorgienė rašo savo dienoraštyje 1941.09.05: „Šiandien buvo pranešta: kas padės pabėgėliams, bus suimtas, kas mėgins bėgti – bus sušaudytas. Pranešimą

pasirašė lietuvių komendantas. [...] Kažkam nepatinka gailestis ir užuojauta rusų karo belaisvių atžvilgiu. Šie išsekę, alkani, iškankinti žmonės, įkinkyti į vežimus vietoj arklių, privalo gabenti cementą, rąstus ir akmenis ir kartais baldus. Baisu žiūrėti į šiuos mirštančius žmones.”²²⁹ 1941.09.08 ji prirašė: “Išleistas įsakymas, draudžiantis pardavinėti rusų belaisviams maisto produktus, cigaretes ir kt. [...] Vokiečiai gatvėje spardo belaisvius, muša kumščiais [...], nesigėdindami žmonių”.²³⁰ Nepaisant visko, karo belaisviams buvo rodoma užuojauta ir jiems asmeniškai padedama. “Gatvėje dažnai sutiksi valstiečius, besivedančius į darbą belaisvius; žmonės džiaugėsi už juos ir sakė: “Šitas gal nemirs”. ‘Mačiau kaip du, nuo silpnumo svyruojantys rusų belaisviai vežė karutyje savo mirštantį draugą. Jo mažas, nepaprastai iškankintas veidas, plačiai atvertomis, ašarojančiomis, tačiau nieko nesuvokiančiomis akimis, ir baisiai suplyšę drabužiai – tai man labai įsiminė. Daugelis moterų verkė.”²³¹

1941 lapkritį gydytoja Kutorgienė matė, kaip belaisviai buvo vejami išilgai gatvės: “Vienas nugriuvo, vokiečiai pradėjo jį mušti, tačiau jis jau negalėjo pakilti. Tada vokiečiai puolė jį spardyti kojomis, keiktis, rėkti. Iš minios išsiskyrė moteris ir užprotestavo; policininkai ją sulaikė, tačiau ji parodė savo pasą ir pasakė: “Aš esu žmogus”.²³²

Radviliškio policijos šefas A.Valavičius pasakojo kaip jis 1941.11.23. pastebėjo, kad saugojant 13 belaisvių, viena moteris jiems įdavė duonos kepalą ir greit dingo. Sučiupti jis jos negalėjo, nes kitaip būtų pabėgę belaisviai.²³³ Pagalba iš pavienių asmenų buvo tokio masto, kad lietuvių administracija, pvz., Marijampolės rajone, kvietė civilius gyventojus laikyti karo belaisvius ne draugais, o priešais. Draugiškumą jų atžvilgiu esąs “lietuvių tautos įžeidimas” ir būsiąs baudžiamas. Geras sutarimas tarp lietuvių civilių ir karo belaisvių buvo stebimas nuolat.²³⁴

Alytaus ir Šiaulių rajone padėjusieji karo belaisviams buvo brutaliai baudžiami.²³⁵ Sovietinių funkcionierių šeimos nariai už pagalbą karo belaisviams patekdavo į saugomus lagerius.²³⁶

1943 m. iš dalies jau buvo baudžiama kolektyvinėmis bausmėmis. Trijuose kaimuose netoli Triškių, Šiaulių rajone 1943 metų gegužės mėn. antpuolio metu rasti pasislėpę karo belaisviai. Buvo iškart suimti 43 asmenys, šeši iš jų buvo sušaudyti.²³⁷ Iš žydų pasipriešinimo judėjimo pusės buvo taip pat labai stipri parama karo belaisviams. Žydai, kartu su karo belaisviais buvo išnaudojami dažnai tose pačiose darbo vietose, ir vieni ir kiti kasdien laukdavo galimos mirties. Bet koks kontaktas galėjo būti tik pats minimaliausias. Kadangi karo belaisviams arba asmenims, įkalintiems šeimyniniuose lageriuose sovietinių funkcionierių šeimoms, gauti šiek tiek maisto ir duonos buvo dar sunkiau nei žydams, keli trupinėliai tabako ar drabužių jiems labai padėdavo. Tačiau “natūralaus” solidarumo tarp abiejų nukentėjusiųjų grupių nebuvo. Ne tik dėl to, kad buvo per daug nežmoniškos kančios, bet ir dėl nepasitikėjimo, bijant šnipų ir išdavystės.²³⁸ Kartais pavykdavo įgauti pasitikėjimo, V-ame forte, kariuomenės sunkvežimių autoparke arba darbo vietose prie geležinkelio buvo keičiamasi informacija apie karo eigą ir pabėgimo kelius. Galiausiai, pirmiausia žydams pavyko gauti šiek tiek pinigų ir drabužių, kad būtų galima pabėgti. Kai kurios žydės ir karo belaisviai vėl susitiko 1943/44 pas partizanus.

Apie tūkstančių belaisvių išsibarsčiusių mažomis grupelėmis po visą šalį ir dirbusių priverstinius darbus patyrimą žinoma mažai. Aišku, kad tas patyrimas buvo skirtingas ir labai priklausė nuo valstiečių ar kitų darbdavių, pas kuriuos jie dirbo, mentaliteto ir interesų. Jų materialinė padėtis buvo tikriausiai geresnė nei karo belaisvių didžiuosiuose lageriuose, visų pirma todėl, kad jie galėdavo gauti papildomo maisto ir nekėsdavo šalčio kaip Stalaguose. Jie galėjo lengviau pabėgti, nes kontrolė čia nebuvo tokia griežta kaip miestuose. Nuo 1942 pagausėjo pranešimų iš vokiečių pusės apie pabėgusius karo belaisvius ir dėl to pagausėjusius partizanus. Dažniausiai tai buvo ne organizuotos partizanų grupės, o mažos grupelės susibūrusių karo belaisvių, kurie siekdami išgyventi susiburdavo ir nuolat patirdavo konfliktų

su kaimo gyventojais ir tvarkos palaikymo jėgomis. Organizuota ir tikslinė partizaninė veikla Lietuvoje prasidėjo tik 1943/44, ir tūkstančiai karo belaisvių kovojo skirtingose partizanų grupuotėse kaip partizanai.

IX. Minimaliausias sovietinių karo belaisvių aukų skaičius įvertinimas

Kiek karo belaisvių mirė dėl bado ir selekcijos politikos Lietuvos teritorijoje? Šaltinių būklė neleidžia pateikti net apytikriai tikslaus aukų skaičiaus. Tačiau galima pateikti minimaliausią aukų skaičių.

Lietuvos generalinio komisariato ribose 1941 metais mirė mažiausiai 145.500 aukų (Kaune – 35.000, Alytuje – 20.000, Šiauliuose 22.500, Vilniaus mieste ir apylinkėse, įskaitant Bezdonis – 43.000, Vilkaviškio ir Marijampolės rajone 25.000). Jei skaičiuosime aukas lageriuose, buvusiuose prie tuometinės Lietuvos-Vokietijos sienos ir Memelio srityje, kurie yra dabartinės Lietuvos teritorijoje, reiktų pridėti dar papildomai 22.500-26.500 nužudytųjų (Širvintose/Kudirkos Naumiestyje - 11.500; Šilutėje - 3.000-5.000; Pagėgiai 8.000-10.000). Tad bendras skaičius galėjo būti apie 168.000-172.000. Norint pateikti tikslesnius duomenis, būtini tolimesni tyrinėjimai.²³⁹

Vienas skaičius, kurį pateikė Ypatingoji sovietinė komisija, yra labai neaiškus: aukų skaičių Naujojoje Vilnioje - 60.000.²⁴⁰ Ligšiol nebuvo įmanoma patikrinti šių duomenų autentiškumą. Kitas Komisijos pateiktas aukų skaičius Vilniaus rajone – 13.354, yra artimesnis tikrovei, savo apžvalgoje jį pateikia ir Rukšėnas.²⁴¹

X. Išvados ir atviri klausimai

Įvade suformuluota problema ir iškeltas klausimas apie šiandieninio tyrinėjimo ir mokslo būklę sovietų karo belaisvių istorijos vokiečių okupuotoje Lietuvoje atžvilgiu, visų pirma paliečia klausimą, kas buvo atsakingas už jų žiaurų likimą. Kaip ir kitose vokiečių valdomose srityse, Lietuvoje dominavo svarbiausios vokiečių Vermachto politinės struktūros karo belaisvių atžvilgiu. Šios struktūros sukūrė katastrofiškas gyvenimo sąlygas lageriuose, įgyvendino bado mirties politiką, buvo rūšiuojamos ir žudomos rasistiškai atrinktos “pavoingos” grupės, glaudžiai bendradarbiaujant su vokiečių saugumo policija. Rasistinė maitinimo politika: tiekti nepakankamai maisto, ir rasistinė saugumo politika: kuo skubiau nužudyti vokiečių tautai ir vokiečių okupaciniam valdymui tariamai pavojingas grupes, buvo nutarta ir priimta aukščiausiuose sprendimus priiminėjusiuose organuose. Visuose Dulaguose, Stalaguose ir Oflaguose Lietuvoje buvo, remiantis Vokietijos prokuratūrų išvadomis, selekcionuojami ir žudomi asmenys pagal vadinamąjį komisaro įsakymą. Nė viename lageryje sąlygos nė iš tolo neatitiko tarptautinės teisės normų, 1907 metų Hagos Konvencijos ar 1929 metų Ženevos Konvencijos.²⁴²

Lyginimas su politika karo belaisvių atžvilgiu Vakarų Europoje leidžia atskleisti skirtumus: kariaujant su Prancūzija, vokiečių Vermachtas per kelias savaites paėmė į nelaisvę ir išlaikė 1,9 mln. karo belaisvių.²⁴³ Didelių problemų čia nebuvo, organizaciniai sunkumai buvo įveikiami. Elgesys su sovietiniais karo belaisviais dėl ideologinių ir ekonominių priežasčių buvo kitoks. Rimtų mėginimų apsaugoti belaisvius nuo bado mirties ar sušaudymų lageriuose Lietuvos teritorijoje nėra žinoma nei iš Vermachto organų, nei iš vietinių aprūpinimo maistu instancijų arba darbo tarnybų pusės. Gyvenimo sąlygos Lietuvos lageriuose jau 1941 rugsėjo mėn. buvo tokios katastrofiškos, kad tai sukėlė masinį mirštamumą. Oficialiai nustatytos maisto produktų normos buvo laikomos didelėmis ir nuo pat pradžių jų nebuvo laikomasi. Nieko nekeitė ir skelbiama būtinybė panaudoti belaisvius darbams. Darbo sąlygos oro uostuose, gatvių statybose arba geležinkelio vagonų pakrovimo ir iškrovimo darbuose buvo tokios baisios, kad jos tik pagreitindavo belaisvių išsekimą ir nuvargimą. Tik žemės ūkyje įdarbintų belaisvių padėtis, regis, buvo geresnė. Vokiečių kontrolė čia buvo menkesnė, buvo

galima papildomai gauti maisto, šaltis ir ligos čia juos kamavo ne taip stipriai kaip lageriuose. 1941 birželį pradėtas ir galiausiai 1941 spalio pabaigoje formaliai baigtas masinis sovietinių karo belaisvių panaudojimas darbams kartu ir Reicho srityse, ir tuo pačiu dėl šios priežasties padidėjusios maisto normos, 1942 pavasarį pagerino sąlygas ir suteikė galimybių karo belaisviams išgyventi. Tačiau rasistinis diskriminavimas išliko. Antibolševizmas ir antislavizmas visuose atsakingųjų instancijų lygmenyse prisidėjo prie nehumaniškų sąlygų. Dėl akivaizdaus vokiečių apsaugos dalinių trūkumo į šią politiką buvo įtraukti ir lietuvių apsaugos daliniai iš lietuvių batalionų. Nedaug išlikusios informacijos aiškiai liudija, kad jų elgesys nebuvo humaniškesnis, nei vokiečių, nepaisant pavienių išimčių. Priešingai antižydiškai politikai, Lietuvos instancijos nebuvo tiesiogiai ir ilgam laikui įtrauktos į politiką karo belaisvių atžvilgiu. Esminės įtakos vokiečių politikai karo belaisvių atžvilgiu lietuviai neturėjo. Tačiau ypač pirmaisiais okupacijos mėnesiais lietuvių policija, paramilitariniai junginiai ir daug civilių gyventojų dalyvavo gaudant pabėgusius ir išsisklaidžiusius raudonarmiečius. Kad belaisviams, kuriems pasisekė pabėgti buvo labai sunku išgyventi rodo tai, kad gyventojai buvo nusiteikę abejingai, dažnai tam tikra prasme buvo priešiški neutralūs. Tuo pačiu iš civilių gyventojų pusės Lietuvoje buvo iš dalies ir pastangų padėti, tai pavyzdžiui, tiesiogiai liudija iš vokiečių ir iš lietuvių administracijos pusės pareikštas draudimas užmegzti ryšį ir teikti pagalbą belaisviams. Aktyvi užuojauta ir konkrečios pastangos padėti nuo pat pradžių buvo drastiškai baudžiamos. Tai vienas iš atvirų ir sunkiai atsakomų klausimų: ar pagalba karo belaisviams būtų įgavusi žymiai didesnę masą, jei nebūtų grasinama bausmėmis.

Toliau galima būtų tyrinėti klausimą: kaip elgėsi lietuviai valstiečiai, pas kuriuos dirbo karo belaisviai, ir vokiečių valdžia nuo jų buvo pakankamai toli.

1943/1944 metais lietuvių gyventojų elgesio klausimo fonas yra kiek kitoks. Vokiečių pralaimėjimas ir Raudonosios Armijos Lietuvos užėmimas buvo jau netolimoje ateityje. Palengvėjimas dėl pasibaigusios sovietų okupacijos buvo jau praėjęs, ir viltys susigrąžinti savarankišką savo nacionalinę valstybę su vokiečių pagalba - žlugo, o rūpestis dėl naujos sovietinės okupacijos buvo atslūgęs. Kaimo regionuose ir, pirmiausia, Lietuvos pietuose ir pietryčiuose kylanti geriau organizuota sovietinė ir nacionalinė partizanų kova nepaliko daugeliui kaimo gyventojų galimybės elgtis neutraliai ir abejingai. Padėtis čia tapo dar sudėtingesnė ir dėl lenkų ir lietuvių konflikto dėl Vilniaus srities. Iš vienos pusės - vokiečių antipartizaninės ir darbo jėgos įdarbinimo politikos brutalėjimas ir iš kitos pusės - partizanų grupių politika gauti maisto iš kaimų, privertė daugelį kaimo gyventojų patekti į sunkią padėtį, kurią nulėmė svetimi. Karas dar stipriau įsisuko į privačiąją aplinką ir dažnai tik leido pasirinkti vieną blygybę iš kelių. Apie tai dar reikėtų labiau diferencijuotų tyrinėjimų.

Šio skyriaus pabaigoje lieka atviri klausimai: apie visus lagerius yra santykinai mažai informacijos, ypač trūksta dokumentų apie lagerius Bezdonyse, Vilkaviškyje, Kalvarijoje ir Naujojoje Vilnioje. Labai menkos žinios yra išlikusios apie regionines vokiečių administracijos instancijas, dirbusias su karo belaisviais. Tyrinėjimų apie civilių gyventojų elgesį belaisvių atžvilgiu visiškai nėra, visi pasisakymai apie tai yra neišvengiamai spekuliatyvaus pobūdžio. Tai liečia ir tiesioginę didelių lagerių aplinką miestuose ir miesteliuose, o taip pat ir aplinką kaimo regionuose, kuriuose belaisviai dirbo priverstinius darbus žemės ūkyje. Apie galimą elgesio pasikeitimą laikotarpyje nuo 1941 iki 1944 metų galima tik spėlioti.

Sovietų karo belaisvių likimas buvo glaudžiai susijęs su kitų didelių nukentėjusiųjų grupių likimu: su žydais ir civiliais, kurių didelis skaičius buvo atgabentas į Lietuvą pradant 1943 iš tolimesnių rytinių sovietinių sričių. Jie dažnai skurdo arba buvo nužudyti buvusiuose karo belaisvių lageriuose, pvz., buvusiam Stalage 343 Alytuje arba Stalage 361 Šiauliuose, kaip ir žydai ir karo belaisviai. Gal būt istoriniuose tyrinėjimuose yra gerai tai, kad šių trijų nukentėjusiųjų grupių istorija tyrinėjama neatskiriant vieną nuo kitos, o lyginant

jas. Tokiu būdu tiek nusikaltėlių pusėje, tiek aukų pusėje galima geriau išsiaiškinti panašumus ir skirtumus. O “Bystanderių” (*stebėtojų, pašalinių-vert. past.*) ir likusiųjų civilių gyventojų, tarp kurių ir vyko nusikaltimai, elgesio spektras turi būti ištyrinėtas lyginamuoju būdu.

Sovietų karo belaisviai ilgą laiką iš vokiečių pusės buvo laikomi “žemesniais žmonėmis” ir darbo vergais, o iš sovietinės pusės – tėvynės išdavikais, dezertyrais, šnipais. Laikas, kai šios aukų grupės istorija Vakarų ir Rytų Europos istorijos moksle ir viešose diskusijose buvo laikoma tabu ir buvo apleista, turėtų būti praėjęs, ir jų istorija, atsižvelgiant į visus svarbiausius aspektus, turi būti ištyrinėta. Kalba eina apie vieną didžiausių Antrojo pasaulinio karo nusikaltimų vykusių Lietuvoje.

Išnašos

¹Plg. diskusiją apie aukų skaičių IX skyriuje.

² Siekiant, kad išnašos būtų trumpesnės, nurodomas tik literatūros šaltinio trumpas pavadinimas. Visi bibliografiniai duomenys pateikiami literatūros sąrašė. Nuorodos į teismo ir kvotų procesus pateikiamos nurodant bylų numerius. Visi duomenys apie kvotos ir teismų procesus pateikiami pridedamame sąrašė

³Pirmiausia vadinamojoje 12 byloje, JAV V Karinio teismo procese prieš Vyriausiąją Vermachto vadovybę (OKW=VVV), kuris vyko 1947 12.30. iki 1948.10.29 taip pat buvo kalbama apie nusikaltimus prieš karo belaisvius. Buvo kaltinami trys VVV atstovai (generolas Hermann Reinecke, Gener. Papulkininkis štabo teisėjas Rudolf Lehmann, generolas Walter Warlimont) ir 11 armijos ir armijos grupių vadų. Plg. Byla 12.

⁴ Streit, Jokių draugų; Streim, Nagrinėjimas; trumpos ištraukos: Dallin, Herrschaft, p. 422-440; Boog u.a., p. 1195-1202 (Beitrag Rolf-Dieter Mueller); Herbert, Svetimdarbiai. Istoriografiją plg. su Osterloh, Karo belaisviai; Išsamus beveik 2 mln. sovietinių karo belaisvių, kurie liko įvairiuose okupuotose Sovietų Sąjungos vietose, likimo aprašymo kaip pas Gerlach'ą, Žudymai, p. 774-859, beveik nėra. Trumpa apžvalga apie Latviją plg. Mueller/Vestermanis, Nusikaltimai.

⁵ Plg. Osterloh, karo belaisviai, p. 38-93; Keller/Otto, Masinės mirtys, P. 149; pavienius aspektus nagrinėjo Datner, Crimes, ir Brodskij, Kampf.

⁶ Raudonosios Armijos vyriausiojo vado būstinės Įsakymas 270 (Stavka Verchovnogo Glavnokomandovanija Krasnoj Armij) 1941.8.16., išspausdintas: 1941 god, tomas 2, p. 476-479.

⁷ Jau Streit'as skundėsi, kad "prarasti šaltiniai apie Ostlando ir Ukrainos Reicho komisariatų, apie tai, kur 1941 rudenį buvo didelė dalis karo belaisvių", Streit, Jokių draugų, p. 130.

⁸ Tai pasakytina ir apie VVV Bendrosios Vermachto tarnybos karo belaisvių skyrių ir apie gynybos rajonų Reicho komisariatų vadus, armijos vyriausiosios vadovybės generalinio armijos postovio vado ir Vermachto vyr. vado Ostlandui bylas. Plg. Šaltinių apžvalga ten pat p. 17 tt.

⁹ Pagrindiniame VVV 1941.6.26 dienos įsakyme dėl rusų [= sovietinių] karo belaisvių apskaitos aiškiai sakoma, kad skirstomuosiuose lageriuose (*toliau tekste*: Dulaguose) nereikia apskaitos pagal pavardes, jokių priėmimo ar tolesnio siuntimo sąrašų. Supaprastinta kartotekos kortelė pirmiausia pildoma Stalaguose, pranešimų į vokiečių Vermachto informacijos centrus nereikia, atvykimo ir išvykimo sąrašai nepildomi. Federalinis archyvas, Karinis archyvas Freiburge (*toliau tekste* - BA-MA), WiID/72.

Plg. Otto, Vermachtas, p. 157, 31 pastaba (*vok. sutr.*- Anm.), kurioje paminėti išvykimo sąrašai Kaune, esantys Podolsko archyve. Pagal VVV 1941.8.2. įsakymą I-e gynybos rajone turėjo būti dalinami atpažinimo ženymai. Apie Pagėgių belaisvius yra žinoma, kad jų registracija vyko tik Reiche. Ten pat p. P. 158, 36 past. Plg. naujus šaltinius su skaičiais apie lagerius Vokietijos Reicho viduje, taip pat iki 1942 pavasario, Keller/Otto. Masinės mirtys.

¹⁰ Plg. BA-MA, RW 6/v. 450. Federalinis archyvas Karinis archyvas Freiburge (*toliau išnašose* - BA-MA, *vert. past*)

¹¹ Plg. šiame skyriuje analizuojamą medžiagą su priede pateiktu kvotų ir teismo procesų sąrašu.

¹² Lietuvos ypatingosios valstybinės komisijos dokumentai yra Gosudarstvennij Archiv Rossiskoj Federacij/Valstybiniame Rusijos Federacijos archyve (GARF), 7021-94 Naudojantis Lietuvos ypatingosios valstybinės komisijos dokumentai s plg. Vestermanis, Įkalinimo vietos, p. 472 tt. ir 482. Kita medžiaga galėtų būti sovietiniuose pokario procesuose prieš vokiečius, turėjusius reikalų su karo belaisviais ir kuri šiame skyriuje galėtų būti nagrinėjama tik atskirais atvejais.

¹³ Okupacija, P. 128-143; Bulavas, Valdymas, P. 186-188; Bubnys, Lietuva, P. 238-245.

¹⁴ Plg. Vyriausiosios Vermachto vadovybės karo belaisvių skyrius, įsakymas Nr. 40, 14.8.1941, Nacionalsocialistų smurto nusikaltimų tyrimo federalinių žemių teisingumo administracijų centras Ludwigsburge (ZStL), VI 319 AR-Z 172/71, Dokumentų rinkinys (*toliau išnašose* - Dok. Tomas), p. 4.

¹⁵ Iš Vermachto pusės buvo įtrauktas Vermachto vadovavimo štabo krašto apsaugos skyrius, Ekonomikos-ginkluotės skyrius įdarbinimo klausimais ir Vermachto informacijos centras, atsakingas registraciją. Plg. Streit, Jokių draugų, p. 67-72; Streim, Nagrinėjimas, p. 5-16; Otto, Vermachtas, p. 27 tt.

¹⁶ Plg. Užfrontės Nord armijos vado 21.7.1941 įsakymas dėl Reicho komisariatų įsteigimo okupuotose Rytų srityse, BA-MA, RH 22/271. Vadai: nuo Juli 1941 iki 31.10.1942 Generolas leitenantas Viktor Gaissert; nuo 1.11.1942 iki 1942 galo: generolas majoras Bronislaw Pawel; 1943 iki 1.2.1944 generolas majoras Ernst Wening.

¹⁷ plg. Ypatingieji VVV Ostlande generalinio armijos postovio vado potvarkiai 7/41. 16.9.1941, Latvijas Valsts Vnštures Arhivs (LVVA), P 80-3-4, Bl. 64.

¹⁸ Plg. VVV karo belaisvių įsakymas skirstytojams 11.11.1941, ZStL, VI 319 AR-Z 28/71, Dok. Tomas, Bl. 550; ZStL, VI 319 AR-Z 167/71, ZStL įrašas 6.12.1971, Tomas 1, Bl. 72. Apygardų komendantai - papulkininkis Bennecke ir papulkininkis von Wernewyck, po to papulkininkis Gerhard Schimrigk ir nuo 1943

papulkininkis Bernhardt Ehrhardt. Plg. ZStL įrašas 6.12.1971, ZStL, VI 319 AR-Z 167/71, specialusis segtuvas, p. 8; Stuttgarto generalinės prokuratūros pranešimas 4.2.1972, ten pat., p. 16.

¹⁹ "Qu. 2"/"Postovio vadas 2"/ iš Postovio vadų skyriaus buvo atsakingas už karo belaisvius. Plg. Postovio vadų skyriaus darbo sritys, BA-MA, RH 21-4/347, p. 47b.

²⁰ Plg. Generalinio armijos postovio vado planas, vasaris 1941, priedas 15, BA-MA, RH 3/v. 132; Ypatingieji Generalinio armijos postovio vado potvarkiai dėl maisto, C dalis, v. 3.4.1941, BA-MA, RH 3/v. 369.

²¹ Lageriai buvo steigiami skirtingu laiku ir jų pavadinimai keitėsi. Apie tai bus kalbama V skyriuje, plg. VVV/KB (*KB - toliau tekste karo belaisvių skyrius*) skyrius Generalinio armijos postovio vadui. (*toliau tekste-Gen. Q*). 31.7.1941 apie Dulagų perėmimo Stalagų valdžion padėtį, BA-MA, RW 31/97.

²² Plg. VVV/KB skyrius. Įsakymas Nr. 51 v. 18.11.1943, ZStL, VI 319 AR-Z 172/71, Dok. Tomas, Bl. 9.

²³ Plg. kitus I gynybos rajono lagerius: Streim, Nagrinėjimas, p. 234.

²⁴ Plg. Lagerių išdėstymą su valstiečių ir lagerių vadovų pavardėmis, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA), R 1099-1-32, p. 99-102.

²⁵ 16oji armija Lietuvoje pradžioje įdarbino visus savo kareivius apsaugoje, kadangi dar nebuvo LSB (KAB). Plg. Veiklos ataskaitą AOK 16, Qu. 2, v. 17.8.1941, BA-MA, RH 20-16/1013, Bl. 2.

²⁶ Tvarkos palaikymo policijos vadas (KdO) Lietuvoje, apsaugos policijos papulkininkis Wolfgang Denicke, Specialus įsakymas. 4.6.1942, LCVA, R 659-1-19, Bl. 64-64R.

²⁷ Plg. Gerlach, Žudynės, P. 797

²⁸ Ekonomikos-ginkluotės tarnybos Vyriausiojoje Vermachto vadovybėje (*toliau išnašose - Ekonomikos-ginkluotės tarnyba Vyr. Vermachto vadovybėje*) šefo generolo Georg Thomas laiškas Anglies susivienijimo pirmininkui Paul Pleiger 29.7.1941, Niurnbergo dokumentas (*toliau išnašose -Nuernbg. Dok.*) PS 1171.

²⁹ Plg. Gen.Qu. 23.9.1941 nurodymas Federalinis archyvas Lichterfeldėje Berlin (BA), F 42748, Bl. 79; KB vadas prie VVV Ostlande pritarė 38.000 karo belaisvių priėmimui, kasdien atvykdavo 3.000-5., Nacionalinė archyvų registrų administracija Vašingtone (NARA), RG 242, T 315, Roll 1870, Bl. 675 (Įrašas 25.9.1941); Plg. Gen.Qu. įsakymas 25.9.1941, ten pat., Bl. 675 tt.; karo belaisvių apygardos komendantų telegrama 29.9.1941 Stalago 344 komendantui, atspausdinta Masinės ūdynės, tomas 1, P. 124; Apie planuotą 60.000 belaisvių deportavimą iš užfrontės Vidurio (Mitte) kariuomenės grupės sritys į RKO (Ostlando reicho komisariatą). Plg. VVV, Armijos aukščiausios valdžios ir Ostlando vyr. vado ir Įgaliotojo transportavimo karininko pokalbį Mogiliove 1941.10.4., taip pat Minske 1941.10.25., BA-MA, RH 22/251.

³⁰ Emil Just apklausa 29.12.1945, Federalinis archyvas Dallwitz-Hoppegarten (BA, ZA-DH), ZM 1683, Tomas 2, Bl. 10.

³¹ Plg. Reicho centrinės saugumo tarnybai (RSHA) pavaldžių dalinių: RSHA įsakymą Nr. 8 17.7.1941 su trimis priedais: saugumo policijos šefo ir saugumo tarnybos (SD) direktyvų grupėms Stalaguose ir Dulaguose (citata), Nuernbg. Dok. PS 502; faksimilė su priedais išspausdinta: Streim, Nagrinėjimas, p. 315-321. Projektap. 28.6.1941, Nuernbg. Dok. PS 078. Reicho centrinė saugumo tarnyba (RSHA) 1941.9.12 dienos įsakyme labai sumažino žudytiną grupę, nes įsikišo Reicho ministerija atsakinga už okupuotas Rytų sritis. Nuo tol turėjo būti sušaudomi ne visi, tik "galutiniai" įtariamieji, turkai ir musulmonai - ne, lig tol dažnai buvo laikomi dėl žydų apipjaustymo., Nuernbg. Dok. NO 3416. Dr. Otto Braeutigam įrašas Reicho ministerijai, atsakingai už okupuotas Rytų sritis (RMO), Alfredui Rosenbergui 13.10.1941, Nuernbg. Dok. PS 082. Tolesnis apribojimas buvo RSHA 1942.2.13. dienos įsakyme, siekiant išlaikyti kuo daugiau gyvos darbo jėgos, plg. Streit, Jokių draugų, p. 210.

Vermachto pavaldiems daliniams kartu su komisaro 1941.6.6 dienos įsakymu: VKV (*Vyr. Kariuomenės vadovybė toliau tekste: VKV*) įsakymu (teisės grupės ir Gen.Qu. įsakymas) 24.7.1941, BA-MA, RH 23/219; Teisės grupės įsakymas 25.7.1941, BA-MA, RH 22/271, išspausdintas Ueberschaer/Wette, p. 295 tt. Žiauriausi įsakymai iš karo belaisvių skyriaus prie VKV dėl "nepageidautinų elementų" sušaudymo yra 1941.9.8 dienos įsakymas Nuernbg. Dok. PS 1519, plg. faksimilė: Streim, Nagrinėjimas, p. 368-371. VVV Gynybos skyriaus protestai 15.9.1941 nieko nepadėjo. Plg. Įrašas Canaris, Nuernbg. Dok. EC 338.

³² Plg. atitinkamą generolo Reinecke 1941.9.4. dienos įvertinimą karo belaisvių vadų, karo belaisvių apygardų vadų ir lagerių komendantų vadų susitikime: Streit, Jokių draugų, p. 92. Buvo būtina pristabdyti Vermachto dalinių uolumą per sušaudymus. Civilinės administracijos lageriuose būtent saugumo policija vykdė egzekucijas. Plg. Ataskaitą apie karo belaisvių apygardos komendantų pokalbį Rygoje 30.1.1942, ZStL, VI 319 AR-Z 28/71, Dok. Tomas, Bl. 548 tt.

³² Plg. atitinkamą generolo Reinecke 1941.9.4. dienos įvertinimą karo belaisvių vadų, karo belaisvių apygardų vadų ir lagerių komendantų vadų susitikime: Streit, Jokių draugų, p. 92. Buvo būtina pristabdyti Vermachto dalinių uolumą per sušaudymus. Civilinės administracijos lageriuose būtent saugumo policija vykdė egzekucijas. Plg. Ataskaitą apie karo belaisvių apygardos komendantų pokalbį Rygoje 30.1.1942, ZStL, VI 319 AR-Z 28/71, Dok. Tomas, Bl. 548 tt.

- ³³ Plg. VVV karo belaisvių skyriaus Įsakymas. 22.11.1941, ZStL, VI 319-AR-Z 128/72, Bl. 571; Kopija LCVA, R 1399-1-38; RSHA (Reicho centrinės saugumo tarnybos) Įsakymas IV 30.3.1943 paminint tuo tarpu išleistus VVV ir RSHA (Reicho centrinės saugumo tarnybos) nutarimus, Nuernbg. Dok. NO 3443.
- ³⁴ Plg. VVV 1941. 2.29 dienos nutarimas, išspausdintas Ueberschaer/Wette, Užpuolimas, p. 309.
- ³⁵ ¹ VKV Kariuomenės ginkluotės ir pakaitinės kariuomenės šefo laiškas kariuomenės intendantui prie Gen.Qu. v. 6.8.1941 dël: sovietinių karo belaisvių maitinimo. Priedas prie Ypatingųjų nutarimų dël karo belaisvių maitinimo Nr. 70 v. 30.8.41, 285-os apsaugos divizijos karo dienoraštis, Ib, NARA, RG 242, T 315, Roll 1878, Bl. 704 tt.
- ³⁶ Plg. Vyr. intendanto prie Ostlando VVV Ypatingieji administraciniai nutarimai Nr. 2 16.8.1941 atsižvelgiant į kariuomenės intendanto vyr. kariuomenės vadovybėje dispoziciją 19.7.1941, Latvijas Valsts Arhivs (LVA), P 80-3-4, Bl. 28R-29.
- ³⁷ Karo belaisvių apygardos komendanto pokalbis su 403-a apsaugos divizija 26.7.1941, BA-MA, RH 22/251.
- ³⁸ z.Gr. 4, Postovio viršininkas (Qu.=Postovio viršininkas), Ypatingieji nurodymai dël aprūpinimo maistu Nr. 53/41 ir 55/41 v. 23. Ir 25.7.1941, BA-MA, RH 21-4/340.
- ³⁹ Plg. 1941.10.19 dienos įrašas apie Lietuvos generalinio komisaro (GK), Aprūpinimo maistu skyriaus pokalbį su Ost (Rytų) Ekonominio štabo atstovais 1941. 10.16.-18 d. LVVA, P 1018-1-155, Bl. 25.
- ⁴⁰ Plg. RKO/Reicho komisaras Ostlande Vyr. intendantui prie Ostlando VVV, Kauno generalinis komisaras, Generalinis komisaras Ryga 16.10.1941, LVA, P 70-1-17, Bl. 3 tt.
- ⁴¹ Plg. Gen.Qu. 31.7.1941 ir 281-os apsaugos divizijos 1.8.1941 įsakymus, draudžiančius gabenimą uždaruose vagonuose ir rekomenduojančius žygiavimą pėsčiomis. Gerlach, Žudynės, p. 792; 281-os apsaugos divizijos Karo dienoraštis, NARA, RG 242, T 315, Roll 1870, Bl. 346.
- ⁴² Plg. Armijos vyr. vadovybės veiklos ataskaita (AOK =Armijos vyr. vadovybė) 16, Qu.2, 22.6.-7.8.1941, BA-MA, RH 20-16/1013, Bl. 4.
- ⁴³ Plg. 403 apsaugos divizijos Karo dienoraštis, Įrašai apie tai 2.9.1941, NARA, RG 242, RG 242, T 315 Roll 2206, Bl. 227.
- ⁴⁴ Plg. Gen.Qu. 1941.7.24 dienos įsakymas, BA-MA, RH 23/219;. 28.7. Armijos grupės postovio vado ir Generalinio armijos postovio vado pokalbio 1941.7.28 dienos protokolas, BA-MA, RH 21-4/347, Bl. 153; Datner, Crimes, p. 350 tt.
- ⁴⁵ Plg. ten pat., p. 356-359. Apie šią žudymų praktiką Lietuvos lageriuose lig šiol įrodymų nėra.
- ⁴⁶ Informacijos apie šio įsakymo pasekmes yra labai mažai. Plg. Apsaugos būrių reicho vado grupės štabo įsakymas (Kommandostab Reichsfuehrer-SS). 28.9.1942 su nuoroda į VVV dispoziciją 22.9.1942, Nuernbg. Dok. NO 3438; Susitarimas tarp Himmlerio, Reinecke ir Sauckel v. 10.10.1942, Streit, Jokių draugų, P. 185-187, P. 223 ir 58 pastaba, p. 398; Himmlerio įsakymas 6.1.1943, BA, BDC-Ordner 217 I, Bl. 65 ir 95.
- ⁴⁷
- ⁴⁸ Plg. Gen.Qu. įsakymas okupuotoms sovietinėms sritims 21.10.1941, BA-MA, RH 19 III/638, Bl. 32-35 [p. 34 citata]; Streit, Jokių draugų, p. 142. Išsamiai apie raciono sumažinimą: Gerlach, Žudynės, p. 796-813.
- ⁴⁹ Pokalbio 1941.10.23. tarp ekonomikos štabo Ost/Žemės ūkio vyr. grupės ir Ketverių metų plano grupės įrašas, BA-MA, RW 31/42a.
- ⁵⁰ Perteikta Reicho ministerijos okupuotoms Rytų sritims laiške, Rosenbergas VVV šefui, Wilhelmui Keiteliui. 28.2.1942, Nuernbg. Dok. PS 081.
- ⁵¹ Plg. Gerlach, Žudynės, p. 813-817; Gerlach, Išplėtimas, p. 52-54.
- ⁵² 18-os armijos generalinio štabo šefo įrašai apie pokalbį Oršoje am 1941.11.13., išspausdintas : Ueberschaer/Wette, Užpuolimas, p. 308 tt.; Gen.Qu. Eduarad Wagner patvirtino 25.11.1941 bado maisto davinius 21.10.1941 karo belaisviams, kai jis šiek tiek padidino maisto davinius rusų civiliams darbininkams. Plg. Gen.Qu. potvarkis 25.11.1941, BA-MA, RW 31/310.
- ⁵³ Gen.Qu įsakymas v. 21.10.1941, BA-MA, RH 19 III/638, Bl. 34.
- ⁵⁴ Plg. Ekonomikos štabo Ost ataskaita, 16.-30.9.1941, BA, R 41/135, Bl. 28 tt.; Reicho darbo ministerijos laiškas VVV/Gynybos skyriui. 1941.10.14. , patvirtintas ir Ekonomikos-ginkluotės tarnybos vyriausiosios Vermachto vadovybės (Ekonomikos-ginkluotės tarnyba Vyr.Vermachto vadovybėje) 21.10.1941, WiID/72, .p. 23 tt.; Vyriausiosios Vermachto vadovybės karo belaisvių skyriaus aplinkraštis
- ⁵⁵ Plg. šiek tiek padidinti maisto daviniai karo belaisviams 26.11.1941 ir 24.10.1942, BA-MA, RH 19 III/638, Bl. 93tt. ir Bl. 108 tt.
- ⁵⁶ Plg. Gerlach, Išplėtimas, P. 42.
- ⁵⁷ Paskaičiuota pagal Ketverių metų plano Įgaliojimo įdarbinimo klausimais Wernerio Mansfeldo ataskaitą Ketverių metų plano valstybės sekretoriui Erichui Neumannui. 23.3.1942, BA-MA, F 42748, Bl. 53; Plg. Streit, Jokių draugų, p. 133 (citata ten pat).
- ⁵⁸ Plg. ten pat. belaisvių pagausėjimas paaiškina taip pat, kodėl belaisvių skaičius RKO/ Reicho komisariate Ostlandui 1942.2.1. buvo šiek tiek mažesnis: 149.294. BA-MA, RW 6/v. 450, Bl. 37.
- ⁵⁹ Niurnbergo-Fiurtho generalinės prokuratūros įdarbinimo dispozicija, 12 Js 300/67 (HSSPF/ Aukštesniojo apsaugos būrių ir policijos vado štabas Rusija-centras), Bl. 1884-86. Tai paremta apsaugos policijos kapitono

kapitono Seegerio pasisakymo žodžiais . 28.11.1945 sovietinių karo belaisvių lageryje Nr. 97. Aš dėkoju ponui Christianui Gerlachui už šią nuorodą. Plg. Gerlach, Žudynės, P. 850.

⁶⁰ Plg. NARA, RG 242, T 315, Roll 1870, Karo dienoraštis, 281-a Apsaugos divizija, Aprūpinimo maistu įsakymas Nr. 42 v. 4.7.1941; Karo dienoraštis 281-a Apsaugos divizija, Ib, v. 8.7.1941, ten pat, Bl. 321; 281-a Apsaugos divizijos I b ir O II apsilankymas Dulage 100 1941.7.6 dieną, ten pat, Bl. 319.

⁶¹ Plg. VVV/Karo belaisvių skyrius Vyr. kariuomenės vadovybės/Gen. Postovio vadui, Vermachto operatyvinio vadovavimo štabui ir Ekonomikos-ginkluotės tarnybai prie Vyr.Vermachto vadovybės 31.7.1941, BA-MA, RW 31/97; Stalago 336 kilmės lentelė, ZStL, VI 319 AR-Z 172/71, Dok.Tomas, Bl. 581. Nuo 1.8.1941 iki 9.9.1941 lageriai Vilniuje priklausė Stalagui 336, po to Stalagui 344. Stalago 344 belaisvių kilmės lentelė, ten pat, Bl. 583. Stalago 336 atpažinimo ženklų sąrašas laikotarpyje nuo 1.4.1941 iki 11.3.1942 galima rasti ZStL, aplankale "Ivairūs" 187, Bl. 381-399.

⁶² Plg. 530-o Krašto apsaugos bataliono /KAB/, 4-os kuopos 1943.9.9 dienos apsaugos instrukcija Stalago 336 lageriui "A" ZStL, V 319 AR 61/77, Tomas 1, Bl. 5558. Teisme buvo sužinota, kad 530-o Krašto apsaugos bataliono 4-a kuopa buvo masinėse žydų žudynėse Kaune užtvėriant transporto kelią. Plg. įdarbinimo dispozicija ZStL Dortmund 17.12.1973, ZStL, VI 319 AR-Z 162/69, Tomas 1, Bl. 103.

⁶³ Plg. Nacionalinio darbo apsaugos bataliono įsakymas Nr. 3, 7.7.1941, LCVA, R 1444-1-1, Bl. 19; Pagalbos policijos bataliono įsakymas Nr. 13, 8.8.1941, ten pat, Bl. 31; 2-jo Pagalbos policijos bataliono įsakymas Nr. 1, 2.9.1941, ten pat, Bl. 2

⁶⁴ Plg. Ypatingosios valstybinės komisijos Protokolas Nr. 45 (vokiškas vertimas) 1944.12.18. ZStL, VI 319 AR 607/72, p. 23 tt.

⁶⁵ Kutorgienės dienoraštis, p. 650 [1941.8.15 dienos įrašas].

⁶⁶ Ten pat, p. 667 [10.11.1941 dienos įrašas].

⁶⁷ Plg. GARF/ Gosudarstvennij Archiv Rossiskoj Federacij v Moskve/, 7021-94-2, Bl. 219 [Komisijos padaryta skaičiavimo klaida čia ištaisyta].

⁶⁸ GARF/ Gosudarstvennij Archiv Rossiskoj Federacij v Moskve/, 7021-94-2, Bl. 345 b.

⁶⁹ Ypatingosios valstybinės komisijos Protokolas Nr. 45 (vokiškas vertimas) 18.12.1944, ZStL, VI 319 AR 607/72, P. 23 tt.

⁷⁰ Darbo tarnybos tarnautojas Gustavo Hoermanno pranešė, kad karo belaisvių mirtys buvo 1941 rugsėjo viduryje žydų priverstinio įdarbinimo oro uoste priežastimi. Gustavo Hoermanno pranešimas 2.9.1946 žydų istorinei komisijai Landsberge, Centrinis valstybinis archyvas (HStA) Wiesbaden, 461skyrius, 32438, Tomas 3, Bl. 801 tt.

⁷¹ Plg. Faitelson, Pasipriešinimas, P. 52 tt., P. 59 tt.

⁷² Plg. Gar, Umkum, P. 140.

⁷³ Abi kairiosios skaičių eilutės yra paimtos iš inventorizacinių sąrašų, BA-MA, RW 6/v. 450; dešinė skaičių eilutė, liudijanti ligonių skaičių, paimta iš vokiečių dokumento apie mėnesinį ligonių skaičiaus vidurkį Kaune, rusiškojo vertimo, GARF/ Gosudarstvennij Archiv Rossiskoj Federacij v Moskve/, 7021-94-2, Bl. 215.

⁷⁴ 1941. 7.10. generolas V. Eugen Mueller Kaune Vyr. kariuomenės vado 18-os Armijos vyriausios vadovybės atžvilgiu ir užnugario armijos srities Nord atžvilgiu, reikalavo, kad lageryje neliktų neatpažintų komisarų, 18-os Armijos vyriausios vadovybės pažyma, Gynyba Ic skyrius 18-os Armijos vyriausios vadovybei, Qu. 2, v. 10.7.1941, BA-MA, RH 20-18/953. Plg. Streit, Jokių draugų, P. 85; taip pat ir tolesnei dėstomai medžiagai Rudolfo Dittmaro apklausa 1973.2.19., HStA Wiesbaden, 461 Skyrius, 32438, Tomas 475.

⁷⁵ Plg. Įdarbinimo dispozicija ZStL, VI 319 AR-Z 162/69, Bl. 103; Heinricho Schmeinecko apklausa 28.8.1967, ZStL, VI 319 AR-Z 162/69, Tomas 1, Bl. 42 tt.; Peterio Erpenbacho apklausa 30.8.1967, ten pat, Bl. 54; Augusto Drostes apklausa 1.9.1967, ten pat, Bl. 58.

⁷⁶ Plg. Schmitzo parodymus 7./8.3.1963, HStA Wiesbaden, 461 skyrius, 32438, Tomas 32, Bl. 9062/9068.

⁷⁷ Kutorgienės dienoraštis, P. 657 tt. [įrašas 19.9.1941].

⁷⁸ GARF, 7021-94-460, Bl. 59 (nuosavas vertimas).

⁷⁹ Plg. Anatolijaus Garniko parodymas 1944.2.8., kuris nuo 1942 birželio iki 1943 gruodžio buvo tarp IX. Forto karo belaisvių, kurie užkasinėjo sušaudytuosius ir, kuris 1943 gruodį pabėgo; išspausdinta: Faitelson, Pasipriešinimas, P. 389-393, čia P. 390.

⁸⁰ Nuo 1943 spalio iki 1944 vasario 500 kalinių iš Kauno pateko į Mauthauzeno koncentracijos stovyklą 67 kalinių - 1943.7.10., 126 kaliniai - 1943.10.29. ir 307 kaliniai 1944.2.3. Plg. Maršalek, istorija, P. 125 tt.; Friedricho Askampo apklausa 1969.9.1. ZStL, VI 319 AR-Z 118/70, Tomas 1, Bl. 84.

⁸¹ Plg. Heinricho Emlerio apklausa, HStA Wiesbaden, skyrius. 461, 32438, Tomas 475.

⁸² Plg. Jelin, Arbet, P. 130 tt.

⁸³ Kutorgienės dienoraštis, P. 670 tt. [įrašas 20.12.1941].

⁸⁴ Plg. Vasilijaus Filonovo parodymas 17.9.1975, ZStL, VI 319 AR-Z 28/71, Tomas 1, Bl. 89-94.

⁸⁵ Plg. Majoro Ivanovo ataskaita 1.9.1944 apie Alytaus mirties lagerį, GARF 7021-94-3, Bl. 9-11. Ypatingosios komisijos medžiaga parentas taip pat ir skyrius iš lietuviškos knygos apie Alytų, Krauja, P. 13-16.

- ⁸⁶ Plg. Kurt Bauer parodymas 8.7.1975, ZStL, VI 319 AR-Z 28/71, Tomas 1, Bl. 80; Alfred Grunow parodymas 11.10.1973, ten pat, Tomas 1, Bl. 58. Tarp belaisvių buvo 4.000, kurie į nelaisvę pateko prie Borissovo. Plg. Karo belaisvių apygardos komendanto Baltarusijoje papulkininkio Marschallo pokalbis su ryšininku karininku karo belaisvių vadu prie Ostlando VVV kapitonu Feuchtu 26.10.1941, BA-MA, RH 22/251.
- ⁸⁷ Plg. įdarbinimo dispozicija ZStL Dortmund 26.9.1975, ZStL, VI 319 AR-Z 28/71, Tomas 1, Bl. 89 tt.
- ⁸⁸ Plg. Tvarkos palaikymo tarnybos Vilniuje Įsakymas Nr. 6. 22.8.1941, LCVA-Lietuvos centrinis valstybinis archyvas /toliau tekste: LCVA/, R 660-2-3, Bl. 17.
- ⁸⁹ Apie 30.000 karo belaisvių apgyvendinimą Stalage 343 Plg. Karo komendanto (KK) Vilniuje papulkininkio Maxo Zehnpfennigo laišką, Apsaugos būrių /SS/ ir policijos vado, apsaugos būrių papulkininkio /Obersturmbanführerio/ Paulio Kriego 1941.10.1 dienos laišką LCVA, R 659-1-2, Bl. 30; dėl 5-jo pagalbos policijos bataliono komandiravimo, plg. LCVA, R 1444-1-3, Bl. 297. Dėl kitų 180 Lietuvos policininkų pašalinimo Kriegas 20.10.1941 nesutiko, po kapitono Evertho, lagerio komendanto pavaduotojo 14.10.1941 paklausimo, Plg. LCVA, R 659-1-2, Bl. 82 tt.
- ⁹⁰ Plg. Wasilijaus Filonowo parodymas 17.9.1975, ZStL, VI 319 AR-Z 28/71, Tomas 1, Bl. 89-94.
- ⁹¹ Kosto Tamosino parodymas, Ic skyriaus vertėjas 18.9.1975, ten pat, Tomas 1, Bl. 20-22.
- ⁹² Otto Friedricho parodymas 27.3.1973, ten pat, Specialusis aplankas. Friedrichas 1941 gruodžio buvo 530-jo Krašto apsaugos bataliono sekretorius. Jo manymu, 1941 rudenį kasdien būdavo apie 60-80 aukų per dieną, 1941 žiemą buvo per 300 mirusiųjų per dieną.
- ⁹³ Plg. Jono Šarokvaso parodymas 19.9.1975, ten pat, Tomas 1, Bl. 23-25. Jis buvo civiliu darbininku laidojimo grupėje iki 1942 pavasario.
- ⁹⁴ Plg. ten pat Fedoro Kononenkovo parodymas 19.9.1975, Jono Jazavičiaus parodymas 19.9.1975, ten pat, Tomas 1, Bl. 26-30.
- ⁹⁵ Plg. Otto Friedricho parodymas 27.3.1973, ten pat, Specialusis aplankas; Bruno Doebel parodymas 9.12.1970, ten pat, Tomas 1, Bl. 13.
- ⁹⁶ Plg. J. Kilio, apygardos gydytojo aplinkraštis 10.12.1941, LCVA, R 1436-1-38, Bl. 152; Bruno Doebel parodymas 9.12.1970, ZStL, VI 319 AR-Z 28/71, Tomas 1, Bl. 13.
- ⁹⁷ BA-MA, RW 6/v. 450. Skliaustuose pateikti skaičiai apie įdarbintuosius.
- ⁹⁸ Karo belaisvių vadas prie VVV Ostlande karo belaisvių apygardos komendantui 6.10.1942, ZStL, 319 AR-Z 162/69, Bl. 26.
- ⁹⁹ Plg. Alytaus rajono policijos šefo Alytuje laiškas rajono šefui Pečuliui. 21.1.1944, LCVA, R 1436-1-141, Bl. 97; Dulago 376 komendantūros laiškas Alytaus rajono šefui 9.3.1944, ten pat, R 1436-1-180, Bl. 31.
- ¹⁰⁰ Įrašas iš veiklos ataskaitos, Stalag 343, Ic, v. 1.11.1941, ZStL, VI 319 AR-Z 28/71, Tomas 1, Bl. 82.
- ¹⁰¹ Ištrauka iš Ic skyriaus laiško, Stalag 343, savo broliui v. 24.10.1941, ZStL, VI 319 AR-Z 28/71, Bl. 82.
- ¹⁰² Aktas 20.8.1944, GARF 7021-94-3, Bl. 2 ir Bl. 7 taip pat aktas v. 18.8.1944 apie kapaviečių atidengimą, ten pat, Bl. 8. Pavieniai užrašai apie kapus. 29.7.1944 yra ir Mokslų Akademijos bibliotekoje Vilniuje, Rankraščių skyriuje, F 159-33, Bl. 45. Atitinkami duomenys apie nužudytųjų skaičių yra ir: Masinės Žudynės, Tomas 2, P. 389: 35.000 Aukos laikotarpyje nuo 1941 liepos iki 1943 balandžio.
- ¹⁰³ Plg. Klimkovič ataskaita 28.8.1944, Mokslų Akademijos biblioteka Vilniuje, rankraščių skyrius, F 159-33, Bl. 17.
- ¹⁰⁴ Plg. įdarbinimo dispozicija StA/Generalinė prokuratūra Stuttgart v. 9.2.1973, ZStL, VI 319 AR 1347/72, Tomas 1, Bl. 180-185 Franzo Wehnerio parodymas, ten pat, Bl. 76.
- ¹⁰⁵ Plg. Hildegard Wenzelio apklausa 1965 vasaris, ZStL, II 207 AR-Z 774/61, Tomas 2, Bl. 370. Dulago 102 personalas taip pat dalyvavo Šiaulių žydų nužudyme, saugodamas mažą sinagogą, kuri buvo paversta žydų kalėjimu, ir sunkvežimiais vežė žydus į egzekucijos vietas. Plg. Bernhardo Austermanno parodymas 1968.11.12, ZStL, VI 319 AR 1347/72, Tomas 1, Bl. 96; Hanso Schuetto parodymas. 1968.11.26, ten pat, Bl. 102-102R.
- ¹⁰⁶ Plg. Vyriausiojo Vermachto vado Ostlande aplinkraštis 24.7.1941, LVVA, P 69-1a-1, Bl. 108.
- ¹⁰⁷ Plg. Bernhardo Austermanno parodymas 1968.11.12, ZStL, VI 319 AR 1347/72, Tomas 1, Bl. 96.
- ¹⁰⁸ Plg. karo belaisvių vado prie VVV Ostlande laišką 19.11.1941 dėl teisingumo, ZStL, VI 319 AR-Z 28/71, Dok. Tomas Bl. 550; laiškas FK 821 dėl teritorinių komendantūrų 3.9.1941, LCVA, R 678-1-1, Bl. 1. Plg. 530-io KAB narių pasisakymai: Franz Angerer (2. Kp.) v. 23.10.1972, Franz Bayer (3. Kp.) v. 2.4.1973; Heinrich Faltermeier (3. Kp.) v. 3.4.1973, Johann Froehling v. 15.11.1972, Mathias Lohmueller v. 21.9.1972, Benedikt Papenheim v. 13.10.1972, HStA Wiesbaden, 461 skyrius, 32438, Tomas 475.
- ¹⁰⁹ Plg. įdarbinimo dispozicija, Generalinė prokuratūra Stuttgart v. 6.11.1972, ZStL, VI 319 AR 1347/72, Tomas 1, Bl. 196-212.
- ¹¹⁰ Plg. Luziono čukas, civilis, gyvenęs netoli lagerio, Parodymas 27.11.1975, ZStL, V 319 AR
- ¹¹¹ Plg. Franzo Funko parodymas 10.4.1970, ten pat, Tomas 1, Bl. 175.
- ¹¹² Plg. Wasilijaus Dorofejewo parodymas v. 11.12.1975, ZStL, V 319 AR 61/77, Tomas 1, Bl. 71.
- ¹¹³ Plg. Ivano Blaščuk parodymas v. 19.11.1975, ten pat, Tomas 1, Bl. 49-51.

- ¹¹⁴ Karlo Rooso parodymas v. 15.8.1967, ZStL, VI 319 AR-Z 19/70, Tomas 1, Bl. 55; Plg. Friedricho Kontermanno parodymas v. 9.4.1967, ten pat, Bl. 169.
- ¹¹⁵ Plg. Benedikto Papeheimo Parodymas v. 13.10.1972, HStA Wiesbaden, 461 skyrius, 32438, Tomas 475.
- ¹¹⁶ Plg. Egidijaus Urlakio parodymas. 13.1.1976, ZStL, V 319 AR 61/77, Tomas 1, Bl. 80-84.
- ¹¹⁷ Plg. Jerushalmi, Geto, P. 45.
- ¹¹⁸ Plg. Ignazas-Adomas Rukšėnas, parodymas v. 4.12.1975, ZStL, V 319 AR 61/77, Tomas 1, Bl. 76-79.
- ¹¹⁹ Plg. Egidius Urlakis, parodymas 13.1.1976, ten pat, Tomas 1, Bl. 80-84.
- ¹²⁰ BA-MA, RW 6/v. 450. Skliausteliuose pateikti duomenys tų, kurie buvo panaudoti darbams
- ¹²¹ Plg. Hans Albrechto Schoenleberio parodymas v. 5.9.1967, ZStL, VI 319 AR-Z 19/70, Tomas 1, Bl. 64; Šiaulių vietinės komendantūros laiškas Šiaulių apygardos šefui 18.2.1942, LCVA, R 1099-1-32, Bl. 2R. Apie nesėkmingas Oflago V B komendanto pastangas sumažinti įtaką darbą dėl pabėgimų pavojaus, plg. Šiaulių vietinės komendantūros Įsakymas 13.2.1942, ten pat, Bl. 9.
- ¹²² Plg. Masinės žudynės, Tomas 2, P. 405; Okupacija, P. 139.
- ¹²³ 403-ios apsaugos divizijos karo dienoraštis, NARA, RG 242, T 315, Roll 2206, Bl. 36.
- ¹²⁴ Ten pat, Bl. 236 tt.
- ¹²⁵ Ten pat, Bl. 48 [įrašas 31.7.1941].
- ¹²⁶ Plg. ZStL, VI 319 AR-Z 172/71, Dok.Tomas, Bl. 583. 1941.9.24. visi karo belaisviai, kurie dar buvo įkalinti Lukiškių kalėjime, pervesti į Stalagus. Plg. LCVA, R 730-2-38, Bl. 222.
- ¹²⁷ Plg. Michaelio Breuerio parodymas 27.7.1970, ZStL, VI 319 AR-Z 172/71, Tomas 1, Bl. 32; Theodor Michl parodymas 9.9.1970, ten pat, Bl. 47; nedatuota ZStL reziumė, ten pat, specialusis tomas 1, Bl. 221.
- ¹²⁸ Plg. Ernst Jung parodymas 5.5.1971, ten pat, Tomas 2, Bl. 245.
- ¹²⁹ Plg. 23 moterų iš Stalag 344 pervedimas vokiečių saugumo policijai [tai reiškė sušaudymui] 9.6.1943, ZStL, V 319 AR 61/77, Bl. 47 tt
- ¹³⁰ Atžyma dokumentuose 1942.11.9. apie ginkluotės grupių Kaune ir Vilniuje 1942.11.4. pokalbį, BA, R 91/7.
- ¹³¹ Plg. karo belaisvių apygardos komendanto "L" aplinkraštis 19.11.1941 apie teisingumą, ZStL, VI 319 AR-Z 28/71, Dok.Tomas, Bl. 550; ataskaita. 6.2.1942 apie vadų pokalbį 30./31.1.1942 Rygoje, ten pat, Bl. 548 tt.; toliau LCVA, R 677-2-93, Bl. 17.
- ¹³² Plg. 814-os Karinės komendantūros darbų skirstymo planas Vilniuje 1944 kovas, ZStL, VI 319 AR 1347/72, Bl. 1513-1515. Apie italų karo belaisvių istoriją RKO (Reicho komisar[iat]o Ostlandui) srityje beveik nieko nėra žinoma. Remiantis ranka rašytu įrašu ant 11.11.1943 Miško ir medienos skyriaus priėmimo laiško, į Lietuvą turėjo atvykti 1.500 belaisvių, Plg. LVVA, P 70-5-67/2, Bl. 318. Pavyzdiniame vadovėlyje apie jų istoriją yra aprašyta apie į Armijos Nord ir Mitte atgabentus belaisvius (apie 5.500 - 1.1.1944 ir apie 10.500 belaisvių - 1.5.1944), tačiau ne į Lietuvą, Plg. Schreiber, Karo internautieji, P. 317-319.
- ¹³³ Plg. Adolfo Jahne parodymas 2.11.1970, ZStL, VI 319 AR-Z 172/71, Tomas 1, Bl. 57.
- ¹³⁴ Cituota pagal kopijas ten pat, Dok.Tomas, Bl. 586-602. Laikotarpis siekia nuo 2.10.1941 iki 7.10.1942.
- ¹³⁵ Plg. Karo dienoraštis Halder, Tomas 3, P. 289 (įrašas 14.11.1941).
- ¹³⁶ Plg. Gruenthalerio, vyriausybės patarėjo, " Hesseno Komisijos " vadovo laiškas Reicho darbo ministerijai /RAM/ 20.12.1941 ar tos pačios Komisijos ataskaitos fragmentas (nedatuota; apie 1942 sausio pabaigą), ZStL, 319 AR-Z 172/1971, Bl. 37 tt.; Plg. Rukšėnas, Politika, P. 337-339.
- ¹³⁷ Plg. Ernst Jung parodymas 5.5.1971, Peter Anthes parodymas 13.9.1971, ZStL, VI 319 AR-Z 172/71, Tomas 2, Bl. 247 ir Bl. 398.
- ¹³⁸ Plg. Įsakymas Stalag 344 v. 11.6.1942, LCVA, R 659-1-17, Bl. 304; pulkininko Izidoriaus Kraunaičio Lietuvos savignos šefo Vilniuje pranešimas ryšininkui karininkui prie tvarkos palaikymo policijos vado Lietuvoje 21.8.1942, atspausdinta: Masinės žudynės, Tomas 1, P. 129; Vilniaus apygardos geležinkelio administracijos laiškas statybų direktoriui 23.12.1942, LCVA, R 626-1-210, Bl. 156; Stalago 344 laiškas Lietuvos policijos šefui Vilniuje. 11.6.1943, LCVA, R 689-1-4, Bl. 203.
- ¹³⁹ BA-MA, RW 6/v. 450. Skliausteliuose pateikti duomenys apie įdarbintuosius.
- ¹⁴⁰ Plg. Komisijos aktas 9.6.1945 ir Lev Savitzki liudininko parodymas, kuris privalėjo daugelį palaidoti. 30.5.1945, GARF, 7021-94-418, Bl. 1-3, 98-98R.
- ¹⁴¹ Gol Szloma priesaikos pareiškimas 1946, Nuernbg. Dok. 964-D ir 975-D.
- ¹⁴² Plg. 814 karo komendantūros ir SS/Apsaugos būrių - ir policijos vado susirašinėjimas Vilnius v. 1. ir 9.10.1941, LCVA, R 659-1-2, Bl. 30-35; Bubnys, Lietuva, P. 240.
- ¹⁴³ Plg. Gerhardo Schneiderio parodymas v. 27.4.1971, ZStL, VI 319 AR-Z 172/71, Tomas 1, Bl. 166.
- ¹⁴⁴ Plg. Friedricho Roberto Parodymas v. 19.4.1971, ten pat, Tomas 1, Bl. 186; Plg. Stalago 344 komendanto laiškas Savignos vadui, Vilnius 3.10.1941, atspausdinta: Masinės žudynės, Tomas 1, P. 124 tt.
- ¹⁴⁵ Aktas 25.5.1945, GARF, 7021-94-438, Bl. 1.
- ¹⁴⁶ Duomenys pagal GARF, 7021-94-3, Bl. 133 apžvalgos lentelėje, GARF, 7021-94-456, Bl. 198.
- ¹⁴⁷ Aktas 12.4.1945, GARF, 7021-94-419, Bl. 1 tt.

- ¹⁴⁸ Plg. Sudaryta. 15.1.1943, Karo belaisvių vado "L", bataliono ir kuopos vadas ZStL, VI 319 AR-Z 167/71, dokumentų rinkinys ; Marijampolės vietinės komendantūros mėnesinė ataskaita 1942 sausio mėn., LCVA, R 678-1-3, Bl. 12.
- ¹⁴⁹ Fritzo Theodoro Lossa parodymas 29.9.1970, ZStL, VI 319 AR-Z 162/69, Tomas 1, Bl. 142; Ludwigo Schoeberlio parodymas v. 10.4.1973, HStA Wiesbaden, 461 skyrius, 32438, Tomas 475; Franz Bayer parodymas. 2.4.1973, ten pat; Heinricho Faltermeierio parodymas v. 3.4.1973, ten pat.
- ¹⁵⁰ E.K. 3 (*Saugumo policijos ir saugumo tarnybos 3-ioji operatyvinė grupė*) srityje atliktos egzekucijos 10.9.1941 ir 1.12.1941, BA, R 70 Sovietų Sąjunga 15.
- ¹⁵¹ Kalba eina apie: Stalag I A (Stablack), Stalag I B (Hohenstein), Stalag I C (Heydekrug-Šilutė), Stalag 316 (Wakowysk), Stalag 324 (Lososno), Stalag XII E (Zambrow), Oflag 52 (Schuetzenort/Ebenrode), Oflag 53 (Pogegen-Pagėgiai), Oflag 56 (Prostken), Oflag 57 (Bialystok), Oflag 60 (Schirrwindt), Oflag 63 (Fischborn), Oflag 68 (Sudauen); Plg. sąrašą pas Streim, Nagrinėjimas, P. 234.
- ¹⁵² Plg. Parodymas Ewald Heinrich Butt v. 24.4.1964, ZStL, II 207 AR-Z 23/67, Tomas 1, Bl. 197 tt.; Parodymas Erich Ebeling v. 8.11.1966, ZStL, 302 AR-Z 31/65, Tomas 1, Bl. 101 tt.; Parodymas Georg Ocker v. 16.3.1967, ten pat, Bl. 114 tt.; Parodymas Otto Wegen v. 14.11.1967, ten pat, Tomas 2, Bl. 619R.
- ¹⁵³ Plg. Įdarbinimo dispozicija. 28.2.1973, ten pat, Tomas 4, Bl. 1148.
- ¹⁵⁴ Parodymas Dr. Nikolaus Thorsen v. 11.5.1967, ZStL, II 207 AR-Z 23/67, Tomas 1, Bl. 203; Parodymas Erich Ebeling v. 8.11.1966, ZStL, 302 AR-Z 31/65, Tomas 1, Bl. 101 tt.; Parodymas Alfred Ziehm v. 9.11.1966, ten pat, Bl. 104; Parodymas Hans Apel v. 11.11.1966, ten pat, Bl. 105; Parodymas Georg Ocker v. 16.3.1967, ten pat, Bl. 114 tt., Apklausose dalyvavusio vertėjo Emil Staschik parodymas 3.5.1967, ten pat, Bl. 121-124.
- ¹⁵⁵ Plg. Oflago 60 Ic, Bernhard Wessels parodymas. 16.3.1967, ten pat, Tomas 1, Bl. 117-120.
- ¹⁵⁶ Plg. GARF, 7021-94-434, Bl. 1 tt., Bl. 51-57.
- ¹⁵⁷ Plg. Įdarbinimo dispozicija Dortmundundo generalinė prokuratūra 14.8.1975 apie Šilutę, ZStL, 302 AR-Z 31/65, Tomas 4, Bl. 1319-1330. 1943 pabaigoje Šilutėje buvo "Luftlager 6", kuriame buvo laikomi internautieji britai, Plg. Sudarė: Schreiber, Kariniai internautieji , P. 313.
- ¹⁵⁸ Plg. Parodymas Curt Petters, StA Ludwigsburg, EL 322, Tomas 8, Bl. 1986.
- ¹⁵⁹ Plg. Komisijos ataskaita 23.10.1941, ZStL, 302 AR-Z 31/65, Tomas 1, Bl. 89 tt.
- ¹⁶⁰ Plg. Parodymas David Blek v. 10.10.1945, ZStL, V 319 AR 61/77, Tomas 1, Bl. 85-88.
- ¹⁶¹ Plg. GARF, 7021-94-425, Bl. 1; Plg. toliau irgi ten pat, Bl. 2-38; Okupacija, P. 137-139; Bubnys, Lietuva, P. 244.
- ¹⁶² Plg. Parodymas Gavrijl Brus v. 17.12.1944, GARF 7021-94-425, Bl. 18-22. Dėl bado plg. taip pat vietinės sušaudymo grupės narių parodymus, Karl Otto 20.2.1956, StA Ludwigsburg, EL 322, Tomas 1, Bl. 136; Ernst Steinwender v. 3.8.1956, ten pat, Tomas 2, Bl. 530.
- ¹⁶³ Plg. Parodymas David Blek v. 10.10.1945, ZStL, V 319 AR 61/77, Tomas 1, Bl. 85-88.
- ¹⁶⁴ Plg. Komisijos ataskaita 23.10.1941, ZStL, 302 AR-Z 31/65, Tomas 1, Bl. 89 tt.
- ¹⁶⁵ Plg. Oflago 53 narių parodymus, ten pat: Guenther Ruehl v. 30.11.1966, Tomas 2, Bl. 402 tt.; Gerhard Staeger v. 30.11.1966, ten pat, Bl. 405; Gerhard Grasse v. 18.12.1967, ten pat, Bl. 415; taip pat Tilžės valstybinės policijos šefo, Hans-Joachim Boehme parodymus 14.1.1966, ten pat, Bl. 596 tt.
- ¹⁶⁶ Plg. StA Detmold kaltinamoji išvada Wilhelm Gerke v. 12.8.1960, ZStL, II 207 AR-Z 51/58, Tomas 1, Bl. 74-76.
- ¹⁶⁷ Plg. Pagėgių sušaudymo grupės vado Wilhelm Gerke parodymus, v. 23.6.1958, StA Ludwigsburg, EL 322, Tomas 21, Bl. 29-31. Taip pat kitų narių parodymus, ten pat: Richard Freyth v. 8.12.1955, Tomas 1, Bl. 96; Werner Hersmann v. 5.11.1956 ir 15./161.1957, Tomas 6, Bl. 1304-1308 taip pat Tomas 7, Bl. 1763/1766 tt.
- ¹⁶⁸ Plg. Parodymas Erich Ebeling v. 8.11.1966, ZStL, 302 AR-Z 31/65, Tomas 1, Bl. 101.
- ¹⁶⁹ Plg. StA Detmold kaltinamoji išvada 16.5.1960 Dr. Ernstui Hermannui Jahru, ZStL, II 207 AR-Z 51/58, Tomas 1, Bl. 85-90.
- ¹⁷⁰ Plg. GARF, 7021-94-425, Bl. 1; Masinės žudynės, Tomas 2, P. 394.
- ¹⁷¹ Plg. Reicho ministerija okupuotoms Rytų sritims (RMO) - Vyr.Vermachto vadovybės Ekonomikos-ginkluotės tarnybai 8.7.1941 remiantis 4.7.1941 pokalbiu, BA-MA, WiID/72. Civiliai, kurie dirbo Raudonajai armijai ir pateko nelaisvėn, dėl RMO ir VVV įtarimų, galėjo tik esant tam tikroms prielaidoms būti paleisti laisvėn, kitais atvejais turėjo dirbti priverstiniai darbus. Plg. ten pat; VVV laiškas Apsaugos būrių Reicho vadui ir Reicho centrinės saugumo tarnybos Apsaugos būrių centriniams tarnyboms ir tvarkos palaikymo policijai 4.8.1941, BA, NS 19/1871, Bl. 128.
- ¹⁷² Plg.. Apsaugos būrių reicho vado įsakas 25.7.1941 su Kurto Daluege, vokiečių tvarkos palaikymo policijos šefo, policijos generolo 31.7.1941 papildymais, BA, R 19/326, Bl. 1-2R; Gen.Qu. Įsakymas 24.7.1941, papildymai 25.7.1941, BA-MA, RH 23/219; karo dienoraštis Halder, Tomas 3, P. 125; Prieš karo pradžią, priešingai, buvo numatyta rūšiuoti pagal tautybes tik I Gynybos rajone ir generalgubernijoje, o ne toliau Rytuose esančiuose lageriuose. Plg. papildymą 12.6.1941 apie potvarkius dėl karinių valstybės valdžios teisių, Apsauga ir valdymas užfrontės srityse, dalis C, Armijos vyriausios vadovybės veiklos ataskaita 16, Qu. 2, 17.4.-21.6.1941, BA-MA, RH 20-16/1012; atmena apie karo belaisvių reikalus 21.6.1941, 281-os apsaugos divizijos

karo dienoraštis, NARA, RG 242, T 315, Roll 1869, Bl. 811; VVV Įsakymas dėl apskaitos ir elgesio su rusų [= sovietiniais] karo belaisviais 26.6.1941, BA-MA, WiID/72.

¹⁷³ Plg. Gen.Qu. Įsakymas 30.7.1941, BA-MA, RH 21-4/272; Nord armijos grupės potvarkis (HGr. Nord) v. 30.7.1941, 281-os apsaugos divizijos karo dienoraštis, NARA, RG 242, T 315, Roll 1870, Bl. 736 tt.; užrašas. 2.8.1941, AOK veiklos ataskaita 16, Qu. 2, BA-MA, RH 20-16/1013, Bl. 38; AOK 18, Qu.2, užfrontės armijos srities vadams 3.8.1941, BA-MA, RH 20-18/1238.

¹⁷⁴ VVV/Karo belaisvių skyrius v. 7.8.1941, BA-MA, WiID/72. Nesutarimas buvo tarp VVV ir VKV dėl klausimo, ar negalima paleisti jokių karininkų (VVV), ar kai kuriuos iš jų vis tik galima paleisti (VKV). Plg. dėl VVV/OKW pozicijos pokalbį su Reinecke Varšuvoje 4.9.1941, BA-MA, RH 22/251; dėl OKH/VKV/ pozicijos Gen.Qu. laišką 8.9.1941, 281-os apsaugos divizijos karo dienoraštis, NARA, RG 242, T 315, Roll 1870, Bl. 687 tt. Dėl vokiečiams dirbančių buvusių karo belaisvių apmokestinimo reglamentavimo OKH/VKV/ srityje Plg. Gen.. Įsakymas 18.8.1941, BA-MA, RH 19 III/637, Bl. 46 tt.; Gen.Qu. Įsakymas 20.10.1941, BA-MA, RH 19 III/638, Bl. 91 tt.

¹⁷⁵ Plg. Šiaulių srities komisaras rajono šefui ir merui 11.3.1942, LCVA, R 1099-1-32, Bl. 49.

¹⁷⁶ Plg. VVV/Karo belaisvių skyriaus Įsakymas v. 14.10.1941, Specialusis archyvas Maskvoje, 500-1-749, Bl. 12-14; Reicho ministerija okupuotoms sritims VVV/gynybos skyriui ir VVV/Karo belaisvių skyriui 17.10.1941 remiantis VVV/Karo belaisvių skyriaus 22.9.1941 ir VVV/gynybos skyriaus nurodymus 17.9.1941, Naujųjų laikų istorijos institutas Miunchenas, Fd 47.

¹⁷⁷ Plg. Streim, Nagrinėjimas, P. 93 tt. su nuoroda į Reicho ministerijos okupuotoms sritims tarnybinius nurodymus 23.9.1941 (Zitat); Braeutigam pranešimo į Reicho ministerijos okupuotoms sritims Rosenbergui užrašas 13.10.1941, Nuernbg. Dok. PS 082; VVV/Karo belaisvių skyriaus aplinkraštis 4.11.1941, Nuernbg. Dok. PS 1200; Pastabos apie pokalbį tarp Ekonomikos-ginkluotės tarnybos prie Vyr.Vermachto vadovybės su Ginklavimosi pramonės atstovais 6.11.1941, kuriose minimos 15 komisijų, BA-MA, RW 19/745, Bl. 2 tt.; Ekonomikos-ginkluotės tarnybos prie Vyr.Vermachto vadovybės įsakymas dėl karininkų pasirinkimo į 15 komisijų 14.11.1941, BA-MA, RW 19/748, Bl. 49 tt.; Reicho ministerijos okupuotoms sritims ataskaita (Prof. v. Mende) karo belaisvių klausimą 5.2.1942, Nuernbg. Dok. NO 3471.

¹⁷⁸ Plg. Komisijos ataskaitą dėl sovietinių rusų darbo jėgos apskaitos Lietuvoje. 6.2.1942, BA-MA, WiID/72, Bl. 54; "Kommission Hessen" ("Hesseno komisijos") vadovo laiškas Reicho darbo ministerijai. 20.12.1941 ir ataskaitos fragmentas (nedatuota; apie 1942 sausio pabaigą), ZStL, 319 AR-Z 172/1971, Bl. 37 tt.

¹⁷⁹ Plg. Įtartinų kareivių sąrašas, kurie 1941 liepos pradžioje iš lagerio buvo perkelti į Lukiškių kalėjimą, LCVA, R 730-1-2596, Bl. 1-1R.

¹⁸⁰ VKV-Įsakymo perteikimas Armijos vyr. vadovybės laiške 18, Ic/AO laiškas O.Qu. v. 26.6.1941, BA-MA, RH 20-18/1206, Bl. 328. 18-oji armija įsakė skirti dvi savaites išsiaiškinimui, patalpinti juos į ypatingus lagerius. Plg. 18 AOK/Armijos vyr. vadovybės potvarkis, Ic/A.O./Qu. 2 v. 9.7.1941, ten pat, Bl. 263 tt.

¹⁸¹ Plg. Stasys Raštikis, Tomas 2, Kovose dėl Lietuvos, P. 303 tt.; Plg. Vicas, SS Tarnyboje, P. 10-12.

¹⁸² Plg. Vicas, SS Tarnyboje, P. 8.

¹⁸³ Plg. LCVA, R 1444-1-4, passim; dėl vokiečių nesutikimo 16.7.1941, ten pat Bl. 140.

¹⁸⁴ Plg. 814-os Karo komendantūros laiškas papulkininkui Antanui Špokevičiui 14.7.1941, LCVA, R 689-1-223, Bl. 2 tt.; Rukšėnas, Politika, P. 119. Į "Vilniaus atstatymo tarnybą" ("Wilnaer Wiederaufbaudienst") 15.7.1941 buvo integruoti 184-jo apsaugos bataliono kareiviai, Savigynos bataliono Įsakymas Nr. 5 15.7.1941, LCVA, R 660-2-213, Bl. 1. Plg. Stankeras, Policija, P. 120tt.

¹⁸⁵ Apie korpusą, plg. Vilniaus savigynos batalionų štabo planą 12.7.1941, LCVA, R 660-2-226, Bl. 2; Brazaitis, Vienų vieni, P. 421; Apie vokiečių karininkų poziciją Vilniuje: Direktyvos dėl apsaugos ir apskaitos 1.7.1941, 403-os Apsaugos divizijos karo dienoraštis NARA, RG 242, T 315, Roll 2206, Bl. 29.

¹⁸⁶ Plg. Prano Ambrašiūno parodymas v. 30.10.1950, cituoja: Vicas, SS, P. 54.

¹⁸⁷ 403-os Apsaugos divizijos karo dienoraštis, NARA RG 242, T 315, Roll 2206, Bl. 33 (Įrašas 9.7.1941); ten pat, Bl. 49 (Įrašai 1941.8.1 ir 2 dienos); Plg. Apsaugos ir pacifikavimo užtikrinimo priemonės Vilniaus mieste ir šalyje 7.7.1941, ten pat, Bl. 32.

¹⁸⁸ 814-os lauko komendantūros įsakymas Nr. 2 9.7.1941, LCVA, R 677-2-92, Bl. 15 tt.; Lietuvos savigynos štabo įsakymas 9.7.1941, LCVA, R 660-2-264, Bl. 2; 814-os lauko komendantūros įsakymas 23.7.1941, LCVA, R 689-1-223, Bl. 4 tt. Buvusio 234-io pulko kareiviai buvo paskirti karo belaisvių ir raudonarmiečių šeimų lagerio saugojimui, Plg., Lietuvos savigynos Įsakymas Nr. 9, 9.7.1941, 9.7.1941, LCVA, R 660-2-264, Bl. 9. Po dviejų savaičių per 170 vyrų buvo įdarbinti apsaugoje ir kaip karo belaisvių transporto palyda. Plg. "Vilniaus atstatymo tarnybos" / "Wilnaer Aufbaudienst" / laiškas miesto policijos vadui 23.7.1941, LCVA, R 689-1-223, Bl. 11.

¹⁸⁹ Plg. Stankeras, Policija, P. 123.

¹⁹⁰ BA-MA, RW 6/v. 450, Bl. 54.

¹⁹¹ Plg. VVV Įsakymas 8.7.1941 dėl direktyvų apie sovietinių karo belaisvių panaudojimą darbams, BA-MA, WiID/72; Nepaisant Hitlerio priešinimosi, belaisviai buvo naudojami darbams ir Reiche, plg. Pastabos apie 1941.7.4. pokalbį dėl direktyvų tarp karo belaisvių skyriaus prie VVV, Ekonomikos-ginkluotės tarnybos

Vyr. Vermachto vadovybėje, Reicho darbo ministerijos, Reicho maisto ministerijos, Ketverių metų plano ir Reicho ministerijos okupuotoms sritims dėl projekto 1.7.1941, ten pat; 207-os apsaugos divizijos įsakymai 1941.7.4. ir 5.d., BA-MA, RH 20-18/1238.

¹⁹² Plg. Ekonominės inspekcijos Nord (Wi In Nord) karo dienoraštį dėl derybų su Reicho komisariatu Ostlandui, BA-MA, RW 31/584, P. 8; Wi In Nord derėjosi 21.7.1941 iki 24.8.1941 kas savaitę su Karo belaisvių apygardos komendanto "C", Plg. Wi In Nord (Ekonominės inspekcijos Nord) savaitinės ataskaitos, LVA, P 69-5-215, . 32-35.

¹⁹³ Protokolas 28.7.1941 apie vyriausiojo armijos grupių postovio vado ir Gen.Qu. 1941.7.28.d. pokalbį, BA-MA, RH 21-4/347, Bl. 153 (Pirmoji citata); VKV, Gen.z.b.V. Mueller įsakymas, v. 25.7.1941, atspausdintas: N. Mueller, Okupacinė politika, P. 104 (kitos citatos); Plg. Gen.Qu. potvarkis v. 31.7.1941 iš 9-os armijos aktų, Gerlach, Žudynės, P. 796, pastaba 122.

¹⁹⁴ Plg. Ataskaita apie Lietuvos generalinės apygardos bendrosios ekonomikos padėtį ir pasiekimus. Laikotarpis nuo 1.9.1941 iki 1.9.1943 [toliau cituojama kaip "Bendrosios ekonomikos ataskaita"]. USHMM, RG-53.002M = Baltarusijos nacionalinis archyvas, Minskas, 370-6-20, P. 223. Aš dėkoju ponui Christian Gerlach už nuorodą į šį dokumentą.

¹⁹⁵ Plg. Įrašas apie vyr. postovio vado iš AOK 16 pokalbį, O.Qu., 1.7.1941, BA-MA, RH 20-16/702.

¹⁹⁶ Plg. Komisijos ataskaita apie sovietinių rusų darbo jėgos apskaitą Lietuvoje 14.1.1942, BA-MA, WiID/72, Bl. 54.

¹⁹⁷ VVV įsakymas dėl apskaitos ir elgesio su rusų [= sovietiniais] karo belaisviais 26.6.1941, BA-MA, WiID/72.

¹⁹⁸ VVV įsakymas dėl apskaitos ir elgesio su rusų [= sovietiniais] karo belaisviais 26.6.1941, BA-MA, WiID/72.

¹⁹⁹ Plg. AOK (Armijos vyr. vadovybė) veiklos ataskaita 16, Qu.2, 22.6.-7.8.1941, BA-MA, RH 20-16/1013, Bl. 4.

²⁰⁰ Užfrontės armijos srities Nord vyr. vado įsakymas 21.7.1941, BA-MA, RH 22/271.

²⁰¹ Ekonomikos štabo Ost Keturiolikos dienų ataskaita, 1.9.-15.9.1941, BA-MA, RW 31/12, P. 4.

²⁰² VJP (Ketverių metų planas) įgaliojimo įtraukimo į darbą klausimais ataskaita VJP valstybės sekretoriui, Pauliui Koernerui, v. 13.12.1941, BA-MA, F 42748, Bl. 44.

²⁰³ Plg. Karo belaisvių vadas prie Ostlando VVV Karo belaisvių apygardos komendantui . H, L, Q, T v. 19.1.1942, LVVA, P 989-3-1, Bl. 2 tt.

²⁰⁴ Plg. Bubnys, Lietuva, P. 245. RKO lagerio ataskaitos 1942 balandį, 10 puslapyje apie įtraukimą į darbą vien Šiaulių srities komisariate yra minimi 34.000 karo belaisviai, kurie ten dirbo žemės ūkyje ir durpynuose. Skaičius, regis, yra per didelis ir veikiausiai turima omeny 3.400 karo belaisvių. Plg. BA, R 90/427.

²⁰⁵ Plg. Joniškio rajono sąrašas 25.7.1942, LCVA, R 1099-1-47, Bl. 1-3. Apie Lazdijų rajoną, LCVA, R 409-1-3, Bl. 84; Plg. Gausūs sąrašai 1941 vasara LCVA, R 729-1-73.

²⁰⁶ Plg. Šiaulių Oflagas V B rajono šefui 12.4.1942, LCVA, R 1099-1-32, Bl. 182. Tuo vadovaujantis karo belaisviams, kurie dirbo privačiose įmonėse jau turėjo būti mokamas atlyginimas, nuo 1.4.1942 ir tiems, kurie dirbo žemės ūkyje. Plg. toliau Kauno apgyvendinimo štabas Stalagai 336 v. 4.6.1943, BA, R 49 Priedas X/83; apie apmokėjimo belaisviams uždraudimą Plg. Vyr. intendanto prie Ostlando VVV specialūs administraciniai nutarimai Nr. 2. 16.8.1941, LVA P 80-3-4, Bl. 28R-29.

²⁰⁷ Plg. Tvarkos palaikymo policijos vadas Lietuvoje, Denicke, Specialusis įsakymas dėl apsaugos durpių lageriuose 15. ir 23.5.1942, išspausdinta: Masinės Žudynės, Tomas 1, P. 126-129; Vilniaus apsaugos policijos vadas Vilniaus miesto apygardos komisarui 15.5.1942, LCVA, R 659-1-17, Bl. 326; Stalago 336 komendantas Lietuvos generaliniam komisarui, Durpių skyrius . 3.8.1942, LCVA, R 615-1-188.

²⁰⁸ Plg. Šešių moterų ir dviejų vaikų perkėlimas iš Stalago 336 į Durpių lagerį Ežerėlyje 1943 balandžio mėn, LCVA, R 1399-1-11, Bl. 48; Ypatingosios komisijos 18.12.1944 (Vokiškas vertimas), ZStL, VI 319 AR 607/72, Bl. 18.

²⁰⁹ Plg. Miškininkystės ir medienos skyriaus generalinio komisaro pastangos nuo 1943 lapkričio iki 1944 sausio įdarbinti karo belaisvius priverstinių darbų lageriuose miškų ūkiuose Rietave, Jašiūnuose, Rudininkuose, Labanore ir Dauguose, LVVA, P 70-5-67/2, Bl. 318-328R. Bendra formuluotė ("Karo belaisvių įtraukimas į darbą žlunga dėl apsaugos stokos"): Kauno gynybinės ekonominės įtraukimo į darbą grupės ataskaita Ostlando gynybinei ekonominei inspekcijai 25.1.1944, BA, R 91/14.

²¹⁰ Plg. Rak?nas, Kova, P. 125. Skaičius su labai maža paklaida buvo paminėtas Lietuvos generalinio komisaro ekonomikos skyriaus laiške RKO (Reicho komisar[iat]as Ostlandui) 26.8.1942: 1942 liepos 1 d. darbams buvo panaudoti 11.800 karo belaisvių, 26.8.1942 dirbo 8.800, kadangi 3.000 karo belaisvių buvo "atitraukti" . LVA, P 70-2-15, Bl. 94.

²¹¹ Plg. Lietuvos generalinio komisaro parengiamasis pranešimas mėnesiniam pranešimui, rugpjūtis 1942, BA, R 6/300 (citata); Lietuvos generalinio komisaro veiklos ataskaita, Maitinimo ir žemės ūkio skyrius 10.8.1942, LVVA, P 1018-1-155, Bl. 51; RKO (Reicho komisar[iat]as Ostlandui) padėties ataskaita RMO (Reicho ministerija okupuotoms Rytų sritims) 16.9.1942, BA, R 6/300; Ostlando VVV Ataskaita , Ic, v. 26.12.1942, BA-MA, RW 41/53.

- ²¹² Dėl 1942 sausio duomenų plg. Bendrosios ekonomikos ataskaita, P. 240; lentelė buvo sudaryta pagal duomenis iš BA-MA, RW 6/v. 450.
- ²¹³ Pagal 1942.6.27. sudarytus duomenis 1942.6.25 dieną Lietuvos lageriuose iš viso buvo 42.604 karo belaisviai: 18.138 - Kaune, 2.185 I- Stalago 336 šautiniame lageryje Kalvarijoje, 8.472 Šiauliuose, 6.622 - Alytuje ir 7.187 Vilniuje. Plg. Ostlando VVV vyr. intendantas RKO (Reicho komisariatas Ostlandui- *toliau tekste RKO*), skyrius, III dėl karo belaisvių aprūpinimo maisto produktais, LVVA, P 69-1a-10, Bl. 380.
- ²¹⁴ Plg. Pokalbiai RMO (Reicho ministerija okupuotoms Rytų sritims- *toliau tekste - RMO*) v. 23.9.1942 ir 12.11.1942, BA, R 31/43, Bl. 170 ir Bl. 83; RKO Darbo politikos skyriaus ir socialinių reikalų vadovo užrašai Reicho komisarui Hinrichui Lohse 9.12.1943 su pateiktais skaičiais, liudijančiais darbo jėgos poreikį ir nuostolius RKO, LVVA, P 70-5-13, Bl. 3-5.
- ²¹⁵ Plg. Karo belaisvių vado prie Ostlando VVV įsakymas 8.9.1942: "Apsaugos ir pagalbos būriai bus traukiami atsakomybėn ir griežtai baudžiami, jei jie nesigriebs priemonių karo belaisvių atžvilgiu, kai šie susilaikys nuo darbo. [...] Durtuvai, buožės ir šaudomieji ginklai" turi būti naudojami ir "paskirto darbo nevykdymas ir/arba paskirtojo darbo atsisakymas vertinamas kaip nepaklusnumas arba atitinkamai kaip maištavimas arba kaip maištas, ir atitinkamai baudžiamas." Cituota pagal Mueller/Vestermanis, Nusikaltimas, P. 25; Plg. Bronislaw Pawel apklausa 29.12.1945, BA, ZA-DH, ZM 1683, Tomas 6, Bl. 63.
- ²¹⁶ Plg. Bubnys, Lietuva, P. 245.
- ²¹⁷ Plg. bendrosios ekonomikos ataskaita, P. 240; Kauno Gynybinės ekonominės grupės ataskaita įdarbinimo klausimais Ostlando ekonominei gynybinei inspekcijai 25.1.1944, BA, R 91/14. 11.12.1943 501 belaisvis iš Kauno stadiono ir uosto lagerių, 12.12.1943 300 belaisvių iš Šančių I lagerio ir iš VII. Forto išvežti į Reichą, Stalago 336 transportavimo įsakymai 9./10.12.1943, ZStL, VI 319 AR-Z 162/69, Bl. 124 tt. Ten pat, Bl. 126-128 875-o KAB įsakymai 18./19./20. ir 24.6.1944 dėl bendro 604 karo belaisvių, 113 karininkų ir 22 gydytojų priverstinio išvežimo.
- ²¹⁸ Plg. Dulago 376 laiškas Alytaus rajono šefui 9.3.1944, LCVA, R 1436-1-180, Bl. 31.
- ²¹⁹ Plg. Bendrosios ekonomikos ataskaita, P. 35.
- ²²⁰ Plg. Ostlando gynybos tarnybos pranešimas apie padėtį laikotarpyje nuo 1.4.1942 iki 30.6.1942, BA, ZADH, FW 488, Dokumentai 19, P. 3; Pranešimai iš okupuotų Rytų sričių Nr. 10 v. 3.7.1942, BA, R 58/698; RSHA įsakas 20.10.1942, Nuernbg. Dok NO 3437.
- ²²¹ Plg. Faitelson, Pasipriešinimas, P. 227-268, P. 385-395, visos pavardės pateiktos P. 420 tt.; apie Panerius Plg. Arad, Ghetto, P. 444 tt.; Kaczerginski, Churban, P. 37-57.
- ²²² Lietuvos generalinio komisaro, Darbo ir socialinių reikalų skyrius III, laiškas Saugumo policijos vadovui (KdS) Lietuvos komente 29.7.1943, LCVA, R 1399-1-54, Bl. 9. Plg. SD (saugumo tarnybos) užrašai apie karo belaisvių apygardos komendantą ir vokiečių saugumo policijos pokalbį 31.7.1943, ten pat, Bl. 11.
- ²²³ Plg. Lietuvos saugumo policijos vadas saugumo policijos tarnybos filialui Vilniuje 18.8.1943, LCVA, R 1399-1-38, Bl. 18; atsakymas 20.10.1943, ten pat; Kovinių grupuočių junginių šefo aplinkraštis aukštesniesiems apsaugos būrių ir policijos vadams 1.9.1943, LCVA, R 680-2-10, Bl. 117; dėl vidinio reglamentavim prie vokiečių saugumo policijos plg. saugumo policijos vyriausiojo vado laišką saugumo policijos vadui 15.11.1943 ir saugumo policijos vadas visiems Gestapo (slaptosios policijos) skyriams 15.11.1943, LCVA, R 680-2-10, Bl. 150 tt.
- ²²⁴ Plg. Diskusiją tarp sričių ir generalinio komisariato, iš vienos pusės, ir apsaugos policijos ir SD (Saugumo policijos), iš kitos pusės, 1943birželis /liepa, LCVA, R 1399-1-11, Bl. 128 tt.
- ²²⁵ Kutorgienės dienoraštis, P. 672 [įrašas 30.12.1941]; Plg. ten pat, P. 664 [įrašas 30.10.1941]
- ²²⁶ Vakarinis AOK 18 pranešimas armijos grupei Nord, Ic, v. 2.7.1941, BA-MA, RH 19 III/416b, Bl. 153.
- ²²⁷ Išspausdinta laikotarpiui nuo 12.7. iki 4.8.1941; Masinės žudynės, Tomas 2, P. 48-59.
- ²²⁸ VVV jau 26.6.1941 vokiečių instancijoms įsakė uždrausti bet kokius karo belaisvių ryšius su apsaugos daliniais arba su civiliais gyventojais. Plg. VVV įsakymas 26.6.1941, BA-MA, WiID/72. Plg. Kauno miesto komendantą potvarkis 5.9.1941, Masinės žudynės, Tomas 1, P. 123; RKO kreipimasis 15.11.1941 dėl karo belaisvių įdavimo, Okupacija, P. 143; 9-as potvarkio punktas dėl karo belaisvių darbo grupių palydos 1.3.1943, Plg. GARF, 7021-94-2, Bl. 221. Plg. lietuvių saugumo policija suima 1942 kovo pabaigoje lietuvi, kadangi jis Alytaus rajone padėjo pabėgusiam karo belaisviui. LCVA, R 972-1-387, Bl. 22; Lietuvos policija 1942 sausio pabaigoje suima lenką Vilniuje, nes jis slėpė vieną karo belaisvį. LCVA, R 972-1-392, Bl. 10; Žydo Kiewelio Barano įkalinimas 16.10.1941 Vilniuje, kuris buvo suimtas 13.10.1941, kadangi jis vienam belaisviui davė maisto ir drabužių. LCVA, R 1673-1-194, Bl. 1 tt.
- ²²⁹ Kutorgienės dienoraštis, P. 654 tt. [įrašas 5.9.1941].
- ²³⁰ Ten pat, P. 655.
- ²³¹ Kutorgienės dienoraštis, P. 661 [įrašas 2.10.1941].
- ²³² Kutorgienės dienoraštis, P. 667 [įrašas 10.11.1941].
- ²³³ Plg. Okupacija, P. 142. Ten pat yra pateikiami ir kiti pagalbos pavyzdžiai.
- ²³⁴ Plg. Marijampolės tarybos skelbimas Nr. 18 30.9.1942, LCVA, R 1361-3-21, Bl. 26. Plg. Viešas kreipimasis dėl nesolidarumo su karo belaisviais laikraštyje 'Į Laisvę' v. 25.10.1941, parafrazuota: Okupacija, P. 142.

²³⁵ Plg. pavyzdžiai, Rakūnas, Kova, P. 125 tt.

²³⁶ Plg. apie 72 moterų su vaikais atvejį: Pranešimai iš okupuotų Rytų sričių, Nr. 21 v. 18.9.1942, BA, R 58/698.

²³⁷ Plg. Okupacija, P. 143.

²³⁸ Plg. taip pat ir apie tolesnę informaciją: Korczak, Flames, P. 104-106; Arad, Ghetto, P. 261 tt.

²³⁹ Taip pat ir A. Bubnys mano, kad tolesnis tyrinėjimas šioje srityje yra reikalingas. Jis pateikė esamus vertinimus be jokių tolesnių komentarų, svyruojančius tarp 165.000 ir 230.000 aukų. Bubnys, Lietuva, P. 245.

²⁴⁰ Plg. Oficiali vokiečių okupacijos aukų apžvalga nuo 1944, pasirašyta A. Sniečkaus, išspausdinta: Masinės žudynės, Tomas 1, P. 142. Čia dar trūksta aukų skaičių iš Kalvarijos ir –Šiaulių, kita vertus, imant Memelio sritį, priskaičiuojamos tik Pagėgių aukos, Šilutės ir Širvintos priešingai - ne. Plg. Tolesnę apžvalgą, pateikiančią 97.302 aukų, kadangi nebuvo pastebėta korektūros klaida (3.500 aukų Alytuje vietoj 35.000) ir Naujosios Vilnios lageris buvo priskaičiuotas du kartus; vieną kartą pateikiant 13.354 aukų Vilniaus rajone ir vieną kartą 60.000 aukų iš Naujosios Vilnios, GARF, 7021-94-456, Bl. 198 tt. Kitokie skirtumai tarp oficialių ir archyvinių apžvalgų paremti tik nurašymo klaidomis (173 aukos Raseiniuose vietoje 178 aukų; Šakių rajone - 11.450 vietoj 11.480 aukų), praleidimais (Trakuose trūksta nepaminėta 744 aukų), papildomais priskaičiavimais (Šiaulių visiškai nėra GARF sąraše, spausdintoje formoje pateikta 30 aukų) arba korektūrinėmis klaidomis (10.000 Pagėgiuose vietoje 8.000). Trečioji apžvalga yra Kazio Rukšėno. Jis taip pat rėmėsi GARF apžvalgomis, 7021-94-456, Bl. 198 tt., tačiau tyliai ramiai ištaisė Naujosios Vilnios dvigubą aukų skaičiavimą, Alytaus aukų skaičiaus klaidą (35.000 vietoj 3.500) ir padarė kitų nepaminėtų nurašymo klaidų, daug ką praleido ir pridėjo, visa tai ir buvo pateikta Sniečkaus pasirašytame sąraše. Jo apžvalgoje klaidina tai, kad jis iš šaltinių perima aukų skaičių - 197.302, nors jo ištaisytųjų skaičių suma būtų - 215.446. Plg. Rukšėnas, Politika, P. 227 tt.

²⁴¹ Plg. Rukšėnas, Politika, P. 227 tt.

²⁴² Plg. Teisės klausimais palyginkite apžvalgą: Streim, Nagrinėjimas, P. 25-32; Streit, Jokių draugų, P. 224-237.

²⁴³ Plg. Streit, Jokių draugų, P. 358, 18 pastaba.

Kvotų ir teismo procesų sąrašas

Federalinis archyvas Lichterfeldėje Berlyne, ZA-DH, ZM 1683: Procesas prieš F. Jeckeln, be kitų nusikaltimų ir dėl žudymo (Rygos procesas). Pilna kopija Dahlwitz-Hoppegarten, Berlyne

Centrinis valstybinis archyvas Wiesbadene, skyrius 461, 32438 Procesas prieš H. Schmitz, be kitų nusikaltimų ir dėl žudymų, kuriuos įvykdė 3-ios operatyvinės grupės nariai; StA Frankfurt, 4 Js 1106/59, Centrinis valstybinis archyvas Wiesbadene, skyrius 461, 32438 = ZStL, II 207 AR-Z 14/58

Generalinė prokuratūra Liudwigsburge, EL 322: Procesas prieš B. Fischer-Schweder, be kitų nusikaltimų ir dėl žydu žudymo Lietuvos pasienyje (vadinamasis Ulmo operatyvinių grupių procesas); Ulmo apygardos teismas Ks 2/57, Liudwigsburgo valstybinis archyvas, EL 322 = ZStL, II 207 AR-Z 15/58

Nacionalsocialistų smurto nusikaltimų tyrimo federalinių žemių teisingumo administracijų centras Liudwigsburge/ ZStL /*toliau tekste: ZStL - vert. past/*, II 207 AR-Z 51/58: Procesas prieš A. Krumbach, be kitų nusikaltimų ir dėl dalyvavimo masiniuose sušaudymuose Lietuvos pasienyje

ZStL, 302 AR-Z 31/65: Procesas prieš Konstantin Canaris, be kitų nusikaltimų ir dėl sovietinių karo belaisvių nužudymo I gynybos rajone

ZStL, VI 319 AR-Z 172/71: Procesas prieš M. Poetsch, be kitų nusikaltimų ir dėl sovietinių karo belaisvių nužudymo Stalage 344 Vilniuje

ZStL, VI 319 AR-Z 28/71: Procesas prieš E. Klein, be kitų nusikaltimų ir dėl sovietinių karo belaisvių nužudymo Stalage 343 Alytuje

ZStL, VI 319 AR-Z 162/69: Procesas prieš Grennebach, be kitų nusikaltimų ir dėl sovietinių karo belaisvių nužudymo Stalage 336 Kaune, Alytuje ir Kalvarijoje

ZStL, V 319 AR 61/77: Procesas dėl sovietinių karo belaisvių nužudymo Kaune, Vilniuje, Alytuje, Šiauliuose ir Pagėgiuose (lig šio pas mane: dėl žudymo)

ZStL, VI 319 AR-Z 167/71: Procesas prieš B. Ehrhardt, Lietuvos karo belaisvių apygardos komendantūra, dėl sovietinių karo belaisvių nužudymo

ZStL, VI 319 AR 1347/72 : Procesas prieš 207-os apsaugos divizijos kariškius dėl karo belaisvių žudymo Dulage 102

ZStL, VI 319 AR-Z 19/70: Procesas prieš H. Lang dėl sovietinių karo belaisvių nužudymo Stalage 361 Šiauliuose

ZStL, VI 319 AR-Z 118/70: Procesas prieš K. Sieber, Dulag 376, dėl sovietinių karo belaisvių nužudymo Kaune

ZStL, II 207 AR-Z 23/67: Procesas prieš J. Krumbholz dėl žydu nužudymo Kudirkos-Naumiestyje

ZStL, II 207 AR-Z 774/61: Procesas prieš H. Gewecke, be kitų nusikaltimų ir dėl žydų nužudymo Šiauliuose; Liubeko generalinė prokuratūra 2 Js 297/60 ir 2 Ks 1/68, Šlėzvingo žemės archyvas, 352-as skyrius Liubekas Nr. 1662-1727

ZStL, VI 319 AR 607/72: Procesas dėl karo belaisvių nužudymo Aleksoto oro uoste Kaune

Literatūros sąrašas

1941 god v 2-ch knigach, Rossija. XX vek. Dokumenty. Parengė L.E. Rešin, V.P. Gusačenko u.a., Maskva 1998

Arad, Jitzhak, Ghetto ugnyje, Jeruzalė 1980

Boog, Horst u.a. (Hg.), Sovietų Sąjungos užpuolimas, Freiburg 1983

Brazaitis, J. (Juozas Ambrazevičius) Vienu vieni, Vilnius 1990

Brodski, J.A., Kovoje prieš fašizmą. Sovietiniai pasipriešinimo kovotojai hitlerinėje Vokietijoje 1941-1943, Berlin (Ost) 1975

Bubnys, Arūnas, Vokiečių Okupuota Lietuva (1941-1944), Vilnius 1998

Bulavas, J., Vokiškųjų Fašistų Okupacinis Lietuvos Valdymas, Vilnius 1969

Dallin, Alexander, Vokiečių viešpatavimas Rusijoje 1941-1945, Düsseldorf 1981 (pirmiausia 1958)

Datner, Szymon, Crimes Against POWs. Responsibility of the Wehrmacht, Warschau 1964 (pradžioje lenkiškai 1961)

Faitelson, Alex, Žydų pasipriešinimo kovoje, Baden-Baden/Zuerich 1998 (pradžioje jiddisch kalba 1993)

Procesas 12. Nuosprendis Vermachto vyriausiajai vadovybei, Berlin-Ost 1960.

Gar, Josef, Umkum fun jidischer Kovno. Muenchen 1948 (jidiš kalba)

Gerlach, Christian, Vokiečių masinių žudynių išplitimas okupuotose sovietinėse teritorijose 1941 rudenį. Svarstymai apie žydų ir karo belaisvių naikavimo politiką.: Christian Gerlach, Karas, maitinimas, genocidas. Vokiečių naikavimo politikos Antrojo pasaulinio karo metu tyrinėjimai, Hamburg 1998, S. 10-84.

Gerlach, Christian, Suskaičiuoti žudymai. Vokiečių ekonominė ir naikavimo politika Baltarusijoje 1941-1944, Hamburg 1999

Hitlerinė okupacija Lietuvoje. Straipsnių rinkinys, Vilnius 1966

Herbert, Ulrich, Svetimšaliai darbininkai. "Užsieniečių panaudojimo darbui" trečiojo Reicho karo pramonėje politika ir praktika, Berlin/Bonn 1985

- Jelin, Meir, "Arbet far di dejtshen"...(fufzig jor noch n nizachon iber nazi-dejtshland). In: Di goldene Keyt, 140 (1995), S. 128-144 (jidiš kalba.)
- Jerushalmi, Eliezer, Geto Schavli, Jerusalem 1958 (hebr.)
- Kaczerginski, ·muel, Churban Vilne, New York 1947 (jidiš kalba.)
- Keller, Rolf/Otto, Reinhard, Masinės sovietinių karo belaisvių mirtys ir Vermachto biurokratija. Dokumentai apie sovietinių karo belaisvių registravimą 1941-1945 vokiečių ir rusų institucijose: Kariniai istoriniai pranešimai 57 (1998), p. 149-180
- Korczak, Ruzka, Flames in Ashes, Tel Aviv 1946 (hebr.)
- Kulish Shrage, In the Valley of Darkness: A Story of the First Escapee from the Ninth Fort.: Masu'ah, 6. April 1978 (hebr.)
- Kraują sugėrė Dzūkijos smėlis, Faktai kaltina, Vilna 1960
- Generolo pulkininko Halderio karo dienoraštis, parengė Hans-Adolf Jacobsen. tomas. 3 (22.6.-24.9.1942), Stuttgart 1964.
- Maršalek, Hans, Mauthauzeno koncentracijos stovyklos istorija. Dokumentai, 2. leidimas., Wien 1980 (pradžioje Wien 1974)
- Masinės žudynės Lietuvoje, 2 tomai (t. 1, Vilnius 1965; t. 2, Vilnius 1973)
- Mueller, Norbert, Vokietijos okupacinė politika SSSR 1941-1944. Dokumentai, Köln 1980
- Mueller, Norbert /Vestermanis, Margers, Fašistinio Vermachto nusikaltimai sovietinių karo belaisvių atžvilgiu 1941-1945.: Karo istorija 16 (1977), p. 15-27
- Osterloh, Joerg, Sovietiniai karo belaisviai 1941-1945 tarptautiniuose ir nacionaliniuose tyrinėjimuose. Tyrinėjimų apžvalga ir bibliografija, Dresden 1995.
- Otto, Reinhard, Wehrmacht, Gestapo ir sovietiniai karo belaisviai Vokietijos Reicho teritorijoje 1941/42, München 1998
- Rakūnas, A., Lietuvos liaudies kova prieš hitlerinę okupaciją, Vilnius 1970
- Raštikis, Stasys, Kovose dėl Lietuvos. Kario atsiminimai, II dalis, Los Angeles 1957
- Rukšėnas, Kazys, Hitlerininkų Politika Lietuvoje 1941-1944 Metais, Vilnius 1970
- Schreiber, Gerhard, Italų kariniai internautieji vokiečių valdžios sferoje 1943-1945. Išduoti - Niekunami - Pamiršti, München 1990.
- Stankeras, Petras, Lietuvių policija 1941-44 metais, Vilnius 1998.
- Streim, Alfred, Sovietiniai karo belaisviai "Barbarosos procese", Heidelberg/Karlsruhe 1981

Streit, Christian, Jokių draugų. Vermachtas ir sovietiniai karo belaisviai 1941-1945, naujas leidimas Berlin 1991, (pradžioje 1978)

Gydytojos Elenos Kutorgienės-Buivydatės dienoraštis.: Wassilij Grossman/Ilja Ehrenburg,

Juodoji knyga. Sovietinių žydų genocidas, Išleista: Arno Lustiger, Reinbek bei Hamburg, 1994, p. 619-673

Tory, Avraham, Surviving the Holocaust. The Kovno Ghetto Diary, Cambridge/London 1996

Ueberschaer, Gerd. R./Wette, Wolfgang, (Hg.), Vokiečiai užpuola Sovietų Sąjungą. " Barbarosos planas" 1941. Frankfurt 1991

Vestermanis, Margis, Nacionalsocialistų įkalinimo vietos ir mirties lageriai okupuotoje Latvijoje 1941-1945.: Ulrich Herbert/Karin Orth/Christoph Dieckmann (Hg.), Nacionalsocialistų koncentracijos lageriai. Vystymasis ir struktūra, t. 1, p. 472-492

Vicas, J., SS Tarnyboje, Vilnius 1961

Sutrumpinimų sąrašas

Anm.	Pastaba
AWA	Bendroji Vermachto (<i>Ginkluotosios pajėgos fašistinėje Vokietijoje-vert. past.</i>) tarnyba Vyriausioje Vermachto vadovybėje (<i>vok. OKW</i>)
AOK	Armijos vyriausioji vadovybė
BA	Federalinis archyvas Lichterfeldėje Berlyne
BA-BDC	Federalinis archyvas Berlyne Dokumentų centras Lichterfeldėje
BA-MA	Federalinis archyvas karinis archyvas Freiburge
BA, ZA-DH	Federalinis archyvas, Dahlwitz-Hoppengarteno archyvas Berlyne
Bl.	Puslapis, lapas (<i>išnašose</i>)
Dulag	Skirstomasis/tranzitinis lageris karo belaisviams (karininkams ir eiliniams)
ebd.	Ten pat
E.K. 3	Saugumo policijos ir saugumo tarnybos 3-ioji operatyvinė grupė
FK	Karinė komendantūra
GARF	Gosudarstvennij Archiv Rossiskoj Federacij v Moskve (Rusijos Federacijos valstybinis archyvas Maskvoje)
Gen.Qu.	Generalinis armijos postovio vadas
GK	Generalinis komisar[iat]as
HGr. Nord	Armijos grupė Nord (<i>Šiaurės-vert.past.</i>)
HSSPF	Aukštesnysis apsaugos būrių ir policijos vadas
HStA	Centrinis valstybinis archyvas
KdO	Tvarkos palaikymo policijos vadas
Kdr.d.Kriegsgef.	Karo belaisvių vadas
KdS	Saugumo policijos vadas
KdSchupo	Apsaugos policijos vadas
Kriegsgef.Bez.Kdt.	Karo belaisvių apygardos komendantas
KTB	Karo dienoraštis
LCVA	Lietuvos centrinis valstybės archyvas
LSB	Krašto apsaugos batalionas

LVA	Latvijas Valsts Arhivs Riga
LVOA	Lietuvos visuomenės organizacijų archyvas
LVVA	Latvijas Valsts Vēstures Arhivs Riga
NARA	Nacionalinė archyvų registro administracija Vašingtone
Nuernbg. Dok.	Niurnbergo dokumentas
Oflag	Karo belaisvių lageris karininkams
OK	Vietinė komendantūra
OKH	Vyriausioji kariuomenės vadovybė
OKW	Vyriausioji Vermachto vadovybė
OKW/Abwehr	Vyriausiosios Vermachto vadovybės gynybos skyrius
OKW/Kriegsgef.	Vyriausiosios Vermachto vadovybės karo belaisvių skyrius
Pol.Batl.	Policijos batalionas
RAM	Reicho darbo ministerija
REM	Reicho maisto ministerija
RKO	Reicho komisar[ia]t[as] Ostlandui (<i>Rytų kraštams -vert.past.</i>)
RMO	Reicho ministerija okupuotoms Rytų sritims
RSHA	Reicho centrinė saugumo tarnyba
SD	Saugumo tarnyba
Sich.Div.	Apsaugos divizija
Sipo	Saugumo policija
StA	Generalinė prokuratūra
Stapostelle	Valstybinė policijos įstaiga
Stalag	Nuolatinis lageris karo belaisviams eiliniams kareiviams
USHMM	JAV Holokausto memorialinis muziejus
v.	<i>žymi laiko išėjties tašką (pvz.: v.12.04.1941 - t.y. tų metų tą dieną)</i>
Vgl.	Plg.
VJP	Ketverių metų planas
WBO	Vyriausiasis Vermachto vadas Ostlande
WFSt	Vermachto operatyvinio vadovavimo štabas Vyriausiojoje Vermachto vadovybėje
Wi In Nord	Ekonominė inspekcija Nord (<i>Šiaurė-vert. past.</i>)
WiRueAmt	Ekonomikos-ginkluotės tarnyba Vyriausiojoje Vermachto vadovybėje
z.b.V.	ypatingam naudojimui
ZStL	Nacionalsocialistų smurto nusikaltimų tyrimo federalinių žemių teisingumo administracijų centras Ludwigsburge